

Enemmän glasnostia!
Poliittisen käsitteen synty ja elämä Neuvostoliitossa
sekä Venäjällä 1985–1995

Veera Sofia Laine

Helsingin yliopisto
Valtiotieteellinen tiedekunta
Poliittinen historia
Pro gradu -tutkielma
Joulukuu 2013

Tiedekunta/Osasto – Fakultet/Sektion – Faculty Valtiotieteellinen tiedekunta		Laitos – Institution – Department Politiikan ja talouden tutkimuksen laitos	
Tekijä – Författare – Author Veera Sofia Laine			
Työn nimi – Arbetets titel – Title Enemmän glasnostia! Poliittisen käsitteen synty ja elämä Neuvostoliitossa sekä Venäjällä 1985–1995			
Oppiaine – Läroämne – Subject Poliittinen historia			
Työn laji – Arbetets art – Level Pro gradu		Aika – Datum – Month and year Joulukuu 2013	Sivumäärä – Sidoantal – Number of pages 98
Tiivistelmä – Referat – Abstract			
Tutkielmassa tarkastellaan glasnostin käsitteen historiaa Neuvostoliitossa ja Venäjällä vuosina 1985–1995. Käsillä olevan työn motivaatio kumpuaa siitä ristiriidasta, joka Venäjällä vallitsee kirjoitushetkellä lehdistönvapauspuheen ja sen käytännön välillä. Lehdistönvapauden teemaa lähestytään tutkimalla käsitteellistä innovaatiota eli glasnostia, jolla on yhä 2000-luvulla ollut sijansa sananvapauskeskustelussa. Tutkielma pyrkii haastamaan näkemyksen, jonka mukaan glasnostin käsite olisi hävinnyt kokonaan kielenkäytöstä Neuvostoliiton romahtamisen jälkeen. Tutkielmassa tarkastellaan glasnostin käsitteen merkitysisältöjä, arvolatausta ja käyttöyhteyksiä sekä niissä tapahtuneita muutoksia. Tutkielma asettuu osaksi käsitehistorian tutkimusperinnettä. Käsitehistoriallinen lähestymistapa on glasnostin tutkimuksessa hedelmällinen muun muassa siksi, että käytetty kieli muuttui 1980-luvun lopun murroksen vuosina monella tapaa sekä aiempaan että sitä seuranneeseen aikaan nähden. Quentin Skinnerin ajatuksia innovatiivisesta ideologista käytetään tutkielmassa valtionpäämiesten, erityisesti Mihail Gorbatšovin puheen arvioimisen tukena. Johtajakeskeistä lähtökohtaa on hälvennetty valitsemalla tutkimuskirjallisuus siten, että se tuo esiin myös muun yhteiskunnan tasolla tapahtuneita muutoksia. Aikarajauksella on painotettu jatkuvuuden näkökulmaa: Neuvostoliiton hajoamisen jälkeen historia ei loppunut, eivätkä sen entiset jäsenvaltiot aloittaneet puhtaalta pöydältä. Glasnostin käsite oli esiintynyt jo aiemmin tsaarinajan Venäjän ja Neuvostoliiton historiassa, ja joidenkin arvioiden mukaan kaikki Mihail Gorbatšovin edeltäjät olivat soveltaneet sitä. Kuitenkin vasta Gorbatšovin käytössä glasnostista tuli merkittävä poliittinen iskusana. Gorbatšovin glasnost oli merkitysisällöltään varsin joustava, mutta siihen liittyi myös tärkeä rajoitus: glasnostin avoimuus ja kriittisyys saivat toteutua vain puoluetta hyödyttävällä tavalla. Tästä varauksesta huolimatta tiedonvälitys vapautui asteittain puolueen kontrollista 1980-luvun loppua kohti. 1990-luvun alussa toteutetut institutionaaliset ja ideologiset muutokset horjuttivat neuvostojärjestelmän perustaa, vaikka niiden oli tarkoitus vahvistaa sitä. Tutkielmassa on käytetty aineistona tutkimuskirjallisuuden ja Neuvostoliiton kommunistisen puolueen materiaalien lisäksi neuvostoliittolaisia ja venäläisiä sanoma- ja aikakauslehtiä, joita on luettu kolmeen otteeseen vuosina 1988, 1991–1992 ja 1995. Keväällä 1988 lehdistössä käyty keskustelu liittyi glasnostin rajoihin, joita tuolloin koeteltiin ensimmäisen kerran. Glasnostin ja perestroikan vastustajat saivat tilaa lehdistössä, jolloin myös uudistusten puolustajat aktivoituivat. Vuoden 1988 lehdistömateriaali heijastelee ristiriitoja kommunistisen puolueen keskuskomitean sisällä. Vaikka käsitettä ei kirjoituksissa yleensä koettu tarpeelliseksi määritellä, sen merkitys samoin kuin siihen liitetyt arvot tuntuivat olleen käyttäjilleen selviä. Sen sijaan käyttöyhteydet vaihtelivat suuresti. Vuodenvaihteessa 1991–1992 glasnost mainittiin lehdistössä huomattavasti harvemmin, ja sillä tarkoitettiin yleensä 1980-luvun loppupuolen tapahtumia. Keväällä 1995 glasnost-mainintoja oli niin ikään vähän, mutta niillä saatettiin viitata myös senhetkisiin ilmiöihin. Toisin kuin vuonna 1988, myöhemmissä aineistotarkasteluissa glasnostiin liitetty arvolataus oli aina yksinomaan positiivinen. Gorbatšovin voidaan sanoa voittaneen glasnostin käsitteestä käydyin ideologisen kamppailun, sillä myöhemmin käsitteellä on useimmiten viitattu nimenomaan hänen valtakautensa. Gorbatšovin käsitteeseen liittämä rajoite puolueen edusta jäi kuitenkin pian pois muiden kuin puoluejohtoon puheista. Neuvostojärjestelmän hajoamisen jälkeen Gorbatšov on tukenut ihmisoikeusaktivisteja, joiden tapa käyttää glasnostia myös edelsi ja inspiroi hänen omaa käsitteellistä innovaatiotaan. 2000-luvulla glasnost on liitetty lehdistön- ja sananvapauskeskusteluun, sillä varhain 1990-luvulla käyttöön omaksuttu lehdistönvapauden käsite ei ole onnistunut käytännön tasolla lunastamaan siihen kohdistuneita odotuksia. Glasnostin käsitteen merkityskenttä on kuitenkin ollut lehdistönvapauden käsitettä laueampi, koska sillä on tarkoitettu enemmän aktiivista toimintaa kuin negatiivista vapautta.			
Avainsanat – Nyckelord – Keywords glasnost perestroika Neuvostoliitto Venäjä lehdistönvapaus Mihail Gorbatšov Boris Jeltsin Nina Andrejeva Vladislav Listjev			
Säilytyspaikka – Förvaringställe – Where deposited Helsingin yliopiston kirjasto			
Muita tietoja – Övriga uppgifter – Additional information			

Sisällysluettelo

1 Johdanto	1
1.1 Tutkielmani suhde aiempaan traditioon	3
1.2 Tutkielman rajaukset ja niiden perustelut.....	6
1.3 Tutkimusmenetelmät ja tutkimuskysymys	8
1.4 Lehdistöaineiston esittely ja rajaukset.....	13
1.5 Tutkielman käsitteet ja rakenne	15
2 Glasnostin käsitteen synty	19
2.1 Käsitteen juuret	19
2.2 Glasnost 1800-luvulla	21
2.3 Leninin glasnost: parantava miekka.....	22
2.4 Glasnost Leninin jälkeen	24
3 Gorbatšovin glasnost ja sen perustelut.....	29
3.1 Sanan ja teon välinen kuilu.....	33
3.3 Gorbatšov innovatiivisena ideologina.....	38
3.4 Gorbatšovin perintö.....	42
4 Lehdistöaineiston analyysi	47
4.1 Glasnostin rajat – keskustelua keväällä 1988	50
4.1.1 Perestroikan vastustajat saavat äänensä kuuluviin	50
4.1.2 Aineisto laadullisesti.....	53
4.1.3 Aineisto määrällisesti.....	64
4.2 Glasnostin kaiku vuodenvaihteessa 1991–1992	66
4.2.1 Venäjän medialaki 1991	66
4.2.2 Aineisto määrällisesti.....	68
4.2.3 Aineisto laadullisesti.....	69

4.3 Glasnost keväällä 1995.....	74
4.3.1 Vladislav Listjevin poliittinen murha aikakauden symbolina.....	74
4.3.2 Aineisto määrällisesti.....	76
4.3.3 Aineisto laadullisesti.....	77
4.4 Aineistanalyysin yhteenveto:	
miten 1988–1995 glasnostit suhteutuvat toisiinsa?	80
5 Johtopäätökset	85
Lähteet.....	91

1 Johdanto

Venäjän lehdistönvapaudesta kiinnostunut lukija ei voi välttyä törmäämästä aika ajoin glasnostin käsitteeseen. Glasnostilla on yhä 2000-luvulla tarkoitettu julkisuutta tai avoimuutta, joiden toteutuminen on koettu riittämättömäksi. Toisaalta viitteitä tilanteen kohentumisesta saatetaan tulkita ”uuden glasnostin” ilmentyminä.¹

Kansalaisjärjestöt pitävät glasnostin käsitettä mielellään esillä: esimerkiksi venäläinen lehdistönvapauden edistämiseksi omistautunut säätiö Glasnost Defence Foundation on liittänyt käsitteen nimensä ohella toimintaansa laajemmin muun muassa julkaisemalla ”glasnostin karttoja”², joissa lehdistön toimintavapautta eri alueilla arvioidaan värikoodein. Sama taho kutsui vuonna 2001 koolle konferenssin, jonka aiheena oli sananvapauden tila Venäjällä. Juhlapuhujaksi kutsuttu Mihail Gorbatšov kirjoittaa konferenssijulkaisun esipuheessa seuraavasti:

”Me näemme, että glasnost on onnistuttu monessa mielessä säilyttämään.

Mutta me näemme myös muuta: sen puolesta on jatkuvasti taisteltava,

*yhdistettävä kaikkien sananvapauden ja demokratian puolustajien voimat.”*³

Mitä on tämä glasnost, jonka puolesta on taisteltava? Entä miten se ilmenee, että glasnost on onnistuttu säilyttämään?

Glasnostin käsitteellä on pitkä historia tsaarin Venäjällä ja Neuvostoliitossa, mutta lännessä se opittiin tunnistamaan vasta 1980-luvun puolivälin jälkeen Mihail Gorbatšovin puheiden myötä. Pääsihteeriksi noustuaan Gorbatšovin ensisijainen tavoite oli elvyttää taantumaan ajautuneen suurvallan taloutta. Tämän vuoksi keväällä 1985 pantiin alulle laaja-alainen talouden ja politiikan uudistusohjelma, perestroika eli uudelleenrakentaminen. Noin vuoden kuluttua perestroikan esittelemisestä, Neuvostoliiton kommunistisen puolueen (NKP) 27. edustajakokouksessa huhtikuussa 1986, Gorbatšov lausui vaatimuksen uudeltaisesta julkisuudesta ja avoimuudesta. Venäjänkielinen sana glasnost⁴, jolla näihin viitattiin,

¹ Pietiläinen, Jukka: Venäjän muuttuvat mediamarkkinat. *Idäntutkimus* 2/2011, 12–13.

² Glasnost Defence Foundation: <http://www.gdf.ru/map/list/2010>, viitattu 5.12.2013.

³ Tutkielman suomennokset venäjänkielisestä aineistosta ovat tekijän omia, ellei toisin mainita. Suomennoksissa on pyritty mahdollisimman suoraan käännökseen, ja tärkeimmät käsitteet on tarvittaessa liitetty mukaan alkuperäiskielellä. Gorbatšov, Mihail: *Dorogie družja! Teoksessa Simonov, A. K.: Sudby glasnosti. Materialy meždunarodnoj naučno-praktičeskoj konferentsii “Sudby glasnosti 1986–2001. Opyt ee zaščity 1991–2001”*. Melgir, Moskva 2001.

⁴ Käytän tutkielmassa käsitteen alkuperäistä muotoa, sillä se on vakiintunut sellaisenaan suomen

ei siis syntynyt tyhjästä, mutta siitä tuli pian yksi aikakautensa symboli.

Glasnost käsitteenä viittasi myös hallinnon rakenteiden läpinäkyvyyteen sekä kulttuurisiin ulottuvuuksiin. Lehdistössä glasnost sai aikaan ”vapauden huuman”⁵, jonka aikana lehdistön toimintavapaus muuttui huomattavasti laajemmaksi aiempaan nähden. Professori Vitali Tretjakovin mukaan glasnost ja perestroika toimivat Neuvostoliitossa vapaan tiedonvälityksen alullepanijoina, mutta tämä kehitys ei ole ollut suoraviivaista. Tretjakov painottaa, ettei lehdistön riippumattomuutta voida arvioida vain poliittisen toimintaympäristön kontekstissa. Myös taloudelliset tekijät on huomioitava.⁶ Neuvostoliitossa ennen 1980-luvun uudistusten aikaa lehdistönvapautta rajoitti yksipuoluejärjestelmä, mutta sen jälkeen toimittajat ja lehden tekijät ovat olleet enenevässä määrin riippuvaisia rahoittajistaan.

Käsillä olevan tutkielman aihe kumpuaa siitä ristiriidasta, joka Venäjällä tänä päivänä vallitsee demokratiapuheen ja tiedonvälityksen todellisuuden välillä. Lehdistönvapaus on kaukana rajoittamattomasta. Toimittajia katoaa epäselvissä oloissa vuosittain,⁷ vaikka vuonna 1993 säädetty Venäjän federaation perustuslaki takaa kansalaisille sanan- ja lehdistönvapauden sekä kieltää sensuurin kaikissa muodoissaan.⁸ Glasnostin aikaansaama suhteellisen vapaan tiedonvälityksen kausi ei kestänyt kauan, vaikka puhe lehdistönvapaudesta, sananvapaudesta ja demokratiasta on sen jälkeen vain yltynyt. Tutkielmassani haluan selvittää glasnostin käsitteen merkitystä tämän keskustelun alullepanijana sekä siinä tapahtuneita muutoksia historiallisen murroskauden yli: mitä glasnostista jäi jäljelle, kun totalitaristinen neuvostojärjestelmä mureni?

Olen halunnut tutkia poliittisen historian piirissä yhteiskunnallisesti merkittävää

kieleen. Sekä suomen- että englanninkielisessä tutkimuskirjallisuudessa glasnost ja perestroika esiintyvät useimmiten translitteroituina ja ilman kursiiivia.

⁵ Cohen, Stephen F. – vanden Heuvel, Katrina: *Voices of Glasnost. Interviews with Gorbachev's reformers*. Norton, New York 1989, 209–210.

⁶ Tret'jakov, Vitalii: A Leap to the Realm of Freedom. A Brief Essay on the Most Recent Period in the History of Contemporary Russian Journalism. *Russian Social Science Review*, 1:43/2005, 52–53.

⁷ Sananvapausjärjestöt keräävät tietoja toimittajista, jotka ovat kohdanneet väkivaltaa työssään tai saaneet sen seurauksena surmansa. Glasnost Defence Foundation: http://www.gdf.ru/attacks_on_journalists ja http://www.gdf.ru/murdered_journalists/list/2013, viitattu 5.12.2013.

⁸ Konstitutsija Rossiiskoj Federatsii, luku 2, pykälä 29: <http://www.gov.ru/main/konst/konst12.html>, viitattu 5.12.2013.

aihetta, johon yhdistyisi mielekkäällä tavalla venäjän kieli. Olen opiskellut venäjää yli kymmenen vuotta, joista viime vuodet kääntämisen ja tulkkauksen oppiaineessa. Kuten kääntämisessä, myös käsitehistoriassa kielelliset ilmaukset tulee ymmärtää niiden kontekstissa, ja niistä pitää lukea esiin kulttuurisia tasoja sekä arvomaailmoja. Venäjä ei ole äidinkieleni, mutta en usko sen asettuvan esteeksi eettisesti kestäväälle tutkimustyölle. Ymmärrän rajoitteeni kielen suhteen, mutta samanaikaisesti koen, että niiden tiedostaminen lisää mahdollisuuksia suhtautua kieleen paitsi tutkimuksen välineenä, myös sen kohteena.

1.1 Tutkielman suhde aiempaan traditioon

Perestroikasta ja glasnostista on kirjoitettu valtava määrä tutkimuksia, muistelmia ja muuta kirjallisuutta sekä lännessä että Venäjällä. Aikakausi kiehtoo tutkijoita vuodesta toiseen siksi, että sen vaikutukset maailmanpolitiikkaan olivat niin perustavanlaatuiset: toinen maailman kahdesta suurvallasta hävisi väkivallattoman vallankumouksen pyörteisiin, vuosikymmeniä vallinnut kaksinapainen maailmanjärjestys murtui, kylmä sota päättyi. Muutos oli paitsi nopea, myös monilta osin odottamaton.

Aikaisempi tutkimus on usein keskittynyt tarkastelemaan perestroikaa Mihail Gorbatšovin johtajuuden näkökulmasta. Kuten Markku Kangaspuro kirjoittaa, perestroikan tutkimuksen yksi keskeisimpiä kysymyksiä on ollut arvioida Gorbatšovin roolia ja tavoitteita, joista ei ole päästy yksimielisyyteen.⁹ Uudistuspolitiikkaa ja sen seurauksia tulkitaan Gorbatšovin henkilökohtaisina saavutuksina tai epäonnistumisina, ja aineistona käytetään usein sitä runsasta materiaalia, jonka pääsihteerin lukuisat puheet, kirjoitukset ja muistelmat tarjoavat. Tutkielmassani haluan huomioda myös muita yhteiskunnan tasoja, sillä vaikka Neuvostoliitto oli totalitaristinen tai ainakin vahvasti autoritäärinen järjestelmä vielä 1980-luvun lopulla, muillakin kuin politiikan ylätasoon toimijoilla tai puolueen virkamiehillä oli valtaa vaikuttaa historian kulkuun. Olen valinnut tutkimuskirjallisuuteni siten, että se toisi esiin paitsi poliittisen johdon tarkoituksia ja keinoja myös muun yhteiskunnan reaktioita niihin.

⁹ Kangaspuro, Markku: *The Anatomy of Perestroika*. Teoksessa Kangaspuro, Markku – Nikula, Jouko – Stodolsky, Ivor: *Perestroika. Process and Consequences*. SKS, Helsinki 2010, 12.

Venäläisessä tutkimustraditiossa perestroikan tutkimuksen painotukset ovat hieman erilaisia. Venäläisten historian tutkijoiden keskuudessa modernisaation ja eliittien vallankumouksen (*revoljutsija elit*) teorit ovat olleet erityisen suosittuja. Dmitri Furmanin mukaan valtaapitävä eliitti lakkasi 1980–1990-lukujen vaihteessa uskomasta marksismi-leninismen ideologiaan. Tämän seurauksena kommunistiset ja demokraattiset ryhmittymät alkoivat käydä kamppailua, jossa aate oli vain näennäinen syy, kun tosiasiallisesti kyse oli vallasta, rahasta ja oman aseman säilyttämisestä. Vladimir Pastuhovin mukaan venäläisen yhteiskunnan muutosprosessi alkoi jo Leonid Brežnevin pääsihteerikaudella. Silloin johtavassa asemassa olleet puoluevirkeilijät omaksuivat viran puolesta tulevien henkilökohtaisten etuuksien kulttuurin, minkä seurauksena ajatus yksityisestä asemasta tai omaisuudesta oli perestroikan vuosina jo monelle luonteva. Eliittitutkimuksen suurin ongelma on se, ettei se ota riittävästi huomioon niitä muutoksia, jotka tapahtuivat muualla yhteiskunnassa kuin sen politiikan ylätasolla. Svetlana Velitško kirjoittaa, että yhden kaikenkattavan selityksen etsimisestä on viime vuosina luovuttu. Mainitut mallit ovat siis vain osa historian tutkimuksen traditiota, jossa on vahvistunut käsitys useampien kehityskulkujen limittäisyydestä. Perestroika nähdään nyt aiempaa moniulotteisempänä muutoksena.¹⁰

Glasnostia on jonkin verran tarkasteltu myös käsitehistoriallisena ilmiönä. Näissä tutkimuksissa vähemmälle huomiolle on jäänyt se, mitä glasnostin käsitteelle tapahtui Neuvostoliiton hajoamisen jälkeen. Toisinaan tutkimuskirjallisuudessa on todettu ykskantaan, että glasnostin käsite hävisi kokonaan poliittisesta kielenkäytöstä.¹¹ Tämä näkökulma ei ota huomioon sitä, ettei käsitteen ja sanan yhteys ole aivan yksiselitteinen. Käsillä olevassa tutkielmassa seurataan glasnostin kaikuja kahteen otteeseen 1990-luvulla. Pidän epätodennäköisenä, että glasnostin käsite tai siihen aiemmin liitetyt merkityssisällöt puuttuisivat täysin 1990-luvun keskustelusta. Glasnostin käsitteeseen sisältyvä arvomaailma liittyy läheisesti länsimaisen demokratian käsitteisiin, joihin uuden Venäjän johtajien oli otettava kantaa uudenlaista politiikkaa muotoiltaessa.

¹⁰ Velitško, S. A.: Perestrojka v SSSR (1985–1991 gg.) v ošetšestvennoj i zarubežnoj istoriografii. *Izvestija Tomskogo politehničeskogo universiteta* 1/2005, 200–201, 204.

¹¹ Petrov, Kristian: *Tillbaka till framtiden. Modernitet, postmodernitet och generationsidentitet i Gorbačevs glasnost' och perestrojka*. Södertörns högskola, Huddinge 2006, 1–2.

Tutkimuskirjallisuudessa glasnostilla nähdään olleen ennen kaikkea poliittinen välinearvo: glasnost ymmärretään Gorbatšovin keinona vahvistaa omaa valtaansa sekä heikentää kilpailijoitaan. Kriittiset puheenvuorot sallittiin lehdistössä eikä vain keskuskomitean suljettujen ovien takana, joten lehdistö ikään kuin pesi likapyykkiä Gorbatšovin puolesta.¹² Kun glasnost, johon toisinaan viitataan myös ”pullon henkenä”, oli vapautettu, sitä ei enää saatu kenenkään hallintaan.¹³

Tutkimuskirjallisuudessa toistuu yksimielinen näkemys siitä, että avoimuuspolitiikka oli osasyynä neuvostojärjestelmän romahtamiseen.¹⁴ Glasnostin vaikutusta suhteessa muihin uudistuksiin arvioidaan kuitenkin eri tavoin. Omassa tutkielmassani en ota kantaa siihen, miten merkittävä glasnostista lopulta tuli hajoamisprosessissa. Tämä kysymys on mielestäni liian laaja ratkaistavaksi pro gradu -tutkielmassa, varsinkaan sen sivutuotteena.

Transition tutkimukseen¹⁵ sisältyy aina riski siitä, että historian kulkua erehdytään pitämään suoraviivaisena kehityksenä. Tästä syystä transitio- ja modernisaatiotutkimusta pidetään usein optimistisena.¹⁶ Jos esimerkiksi Venäjän kehitystä tutkitaan siirtymänä totalitaristisesta järjestelmästä demokraattiseen, tai suunnitelmataloudesta markkinatalouteen, voi tutkijan olla vaikea välttyä anakronistisilta tulkinnoilta. Transitionäkökulman sijaan olen pyrkinyt suhtautumaan tutkielmani aiheeseen historiallisen jatkuvuuden näkökulmasta, jolloin samanaikaisesti tapahtuvat muutokset suhteutuisivat toisiinsa kokonaisuuden osina. Jatkuvuuden huomioiminen on erityisen tärkeää silloin, kun historia näyttäytyy suurena katkoksenä: kun Neuvostoliitto hajosi, sen historia ei pyyhkiytynyt olemattomiin. Kokemus Neuvostoliitosta vaikutti olennaisesti siihen, millaiseksi sen

¹² Paasilinna, Reino: *Glasnost. Mediapommi Neuvostoliitossa 1985–1991*. Akateeminen väitöskirja, Tampereen yliopisto, Tampere 1995, 13–19.

¹³ McNair, Brian: *Glasnost, Perestroika and the Soviet Media*. Routledge, London 1991, 204.

¹⁴ Brown, Archie: *The Rise and Fall of Communism*. The Bodley Head, London 2009, 493; Atnashev, Timur: *Transformation of the Political Speech under Perestroika. Free agency, Responsibility and Historical Necessity in the Emerging Intellectual Debates (1985–1991)*. PhD Thesis, European University Institute, Florence 2010, 7–8; Paasilinna, 51.

¹⁵ Tarkoitetaan transitiotutkimuksella sitä tutkimustraditiota, jossa neuvostojärjestelmän hajoamisen jälkeen alueiden poliittista kehitystä tarkastellaan demokratian ja markkinatalouden kehityksen näkökulmasta.

¹⁶ Kangaspuro, Markku – Nikula, Jouko – Stodolsky, Ivor: *Perestroika. Process and Consequences*. SKS, Helsinki 2010, 9.

raunioille rakennetun Venäjän historia muodostui.

Yleisesityksiä aikakaudesta tarjoavat muun muassa Gorbatšovista paljon kirjoittanut historioitsija Archie Brown sekä epävirallisten poliittisten liikkeiden syntyä tutkinut Michael Urban. Olen pitänyt näiden tutkijoiden näkemyksiä hedelmällisinä yhdistää, sillä he tuntuvat suhtautuvan esimerkiksi Gorbatšoviin varsin eri tavoin. Lisäksi olen käyttänyt aineistona jonkin verran muistelmia- ja aikalaiskirjallisuutta, jossa ovat päässeet ääneen niin perestroikan kannattajat kuin siihen kriittisesti suhtautuvat. Läntisen ja venäläisen tradition epäsuhtaa lähdeaineistossani olen pyrkinyt tasapainottamaan lukemalla edellä mainittujen tutkimusten lisäksi venäläistä historian- ja kielentutkimusta.

Käsittehistoriallisen tutkimuksen yksi perusedellytyksistä on se, että käytettävä aineisto edustaisi mahdollisimman hyvin erilaisia aikakaudella tuotettuja tekstejä. Tarkoitukseni on tehdä näkyväksi glasnostin käsitteen syntyhistoria sekä sen läpikäymät muutokset myös muilla tasoilla kuin politiikan ylätasoon kannanotoissa ja linjauksissa, ja siksi olen valinnut primääriaineistokseni otoksen Neuvostoliitossa ja Venäjällä suosittuja julkaisuja. Perustelen lehdistöaineiston rajaukset myöhemmin tässä luvussa.

1.2 Tutkielman rajaukset ja niiden perustelut

Ajallisesti tutkielmani kattaa vuodet 1985–1995. Taustoitan ennen tätä ajanjaksoa glasnostin käsitteen varhaisempaa historiaa tutkimuskirjallisuuden avulla. Sen jälkeen arvioin Gorbatšovin pääsihteerikautta ja käytän lähdeaineistonani Neuvostoliiton kommunistisen puolueen painettuja pöytäkirjoja, aikalaiskirjallisuutta sekä muistelmia. Tutkielmani ajallinen kärki on glasnostin käsite sellaisena kuin se esiteltiin 1980-luvun jälkimmäisellä puoliskolla. Lehdistömateriaalin avulla kartoitan ne muutokset, joita käsitteen ulottuvuuksissa tapahtui 1980-luvun lopulla ja Neuvostoliiton romahtamisen jälkeen.

Monet muutokset tulivat näkyviin hitaasti, ja poliittisten uudistusten syntyhetken ajoittaminen on toisinaan mahdotonta. Aikarajauksellani olen pyrkinyt esittelemään

kokonaisuudessaan Gorbatšovin pääsihteerikauden, jota toisinaan kutsutaan myös perestroikan tai glasnostin ajaksi, ja seuraamaan sen aloittamia historiallisia kehityskulkuja hieman pitemmälle. Loppuluvussa esitän ajatukseni tutkielman tulosten kytkeytymisestä nykyhetkeen, mutta tämä yhteys ei ole varsinaisesti tutkimuksen kohde.

Aikarajaus asettaa tiettyjä haasteita lähdeaineistolle, sillä mediakenttä muuttui monin tavoin näiden vuosien aikana. Siinä missä Neuvostoliitossa luettiin paljon sanomalehtiä, 1990-luvun alusta lähtien televisio alkoi kasvattaa suosiotaan valtamediana.¹⁷ Neuvostoliitossa lehdistöllä oli kansaa valistava ja yhtenäistävä rooli, ja sanomalehtiä tuettiin puoluejohdossa enemmän kuin muita medioita. Tiedonvälitys oli hierarkkista ja vahvasti keskusjohtoista, mikä muuttui vähitellen 1990-luvun alussa, kun paikalliset mediat saivat enemmän valtaa. 2000-luvun alussa lehtiä tilataan ja luetaan Venäjällä enää varsin vähän, osin taloudellisista syistä.¹⁸ Kuten Reino Paasilinna huomauttaa vuonna 1995 julkaistussa väitöskirjassaan, läntiset tutkijat ovat usein keskittyneet glasnost-tutkimuksessa nimenomaan lehdistön reaktioihin, vaikka television merkitys tiedotusvälineenä on glasnostin vuosista kasvanut huomattavasti.¹⁹ Tästä huolimatta valitsin tutkielmani kontekstiksi lehdistön, sillä se oli tutkielman aikarajauksen puitteissa tärkein ja seuratuin media.²⁰ Paasilinnan esittämä murros oli näkyvissä jo tutkielmani aikarajauksen loppuvaiheessa, vuoden 1995 tienoilla, mutta toden teolla televisio syrjäytti lehdistön valtamediana vasta 1990-luvun loppuun mennessä. Lisäksi sanomalehtiaineistot ovat paremmin saatavilla kuin televisiolähetykset, ja uskon, että on mahdollista löytää keskenään vertailukelpoisia julkaisuja sekä Neuvostoliiton että uuden Venäjän ajalta.

Lehdistökontekstista puhuttaessa on muistettava, että niin neuvostoliittolainen kuin venäläinen media on potentiaalisesti varsin erilaista Moskovassa ja Pietarissa kuin maaseudulla tai pienemmissä kaupungeissa. Vaikka Venäjä-tutkimuksessa se usein olisikin antoisaa, pro gradun laajuinen tutkielma ei anna mahdollisuutta keskuksen ja provinssin väliseen perusteelliseen vertailuun. Tämän tutkielman kaikki julkaisut

¹⁷ Pietiläinen, 3–11.

¹⁸ Vartanova, Elena: Media structures. Changed and unchanged. Teoksessa Nordenstreng, Kaarle – Vartanova, Elena – Zassoursky, Yassen: *Russian media challenge*. Kikimora publications, Helsinki 2001, 30–32.

¹⁹ Paasilinna, 16–19.

²⁰ Vartanova, 24–25.

edustavat keskuksen lehdistöä.

Glasnostin ja perestroikan tutkimuksessa on käytetty erilaisia aikakausi- jaotteluja, joista esimerkkinä mainittakoon Vitali Tretjakovin hahmotelma. Hän kuvailee vuosia 1987–1991 glasnostin aikakaudeksi, jolloin lehdistön sensuuria ei ollut vielä virallisesti lakkautettu, mutta sitä ei oikeastaan kukaan valvonutkaan. Tätä vaihetta seurasi sananvapauden aika, jonka hän katsoo syntyneen uusien lehdistölakien myötä. Silloin media toimi yhteistyössä viranomaisten kanssa, kunnes vuodesta 1996 alkoi uudenlaisen sananvapauden kausi, jolloin riippumaton media asettui viranomaisten vastapuolelle. Vuonna 2000 sananvapaus muuttui jälleen aiempaa rajoittuneemmaksi.²¹ On muistettava, ettei historian periodisointi koskaan ole täysin ongelmaton. Myös Tretjakov itse kirjoittaa, etteivät kaikki tapahtumat lähihistoriassa sovi näihin jakolinjoihin.²² Tutkielmassani keskeisin anti periodisoinnilla on ollut lehdistön toiminnan rajoitteiden hahmottaminen: 1980-luvun alusta tähän päivään kyse ei ole mistään lineaarisesta kehityskulusta, niin kuin ei taantumuksestakaan. Venäläinen lehdistö on ollut pitkään eräänlaisessa aaltoliikkeessä, ja tämän aaltoliikkeen historiallista taustaa haluan omassa tutkielmassani selvittää.

1.3 Tutkimusmenetelmät ja tutkimuskysymys

Tutkielmassani yhdistän aate- ja käsitehistorian lähestymistapoja. Markku Hyrkkäsen mukaan aatehistorian tehtävänä on tutkia asioiden käsittämistä tulkitsemalla niille annettuja merkityksiä.²³ Käsitehistoria on tapa lähestyä näitä käsityksiä ja merkityksiä kielen kautta, historiallisina ilmiöinä. Käsitteiden tutkimisen perusolettamuksena on yhteiskuntatieteissä 1900-luvun puolivälissä alkaneen niin sanotun lingvistisen käänteen kantava ajatus: kielen, politiikan ja sosiaalisen maailman todellisuudet eivät ole toisistaan erotettavissa.²⁴ Lingvistisen käänteen myötä historian tutkimuksessa on nostettu esiin sitä problematiikkaa, joka liittyy kielen muuttumiseen ja näiden muutosten ymmärtämiseen. Ei ole

²¹ Tret’jakov, 51–69.

²² Sama, 52.

²³ Hyrkkänen, Markku: *Aatehistorian mieli*. Vastapaino, Tampere 2002, 57.

²⁴ Kurunmäki, Jussi: Käsitehistoria. Näkökulma historian poliittisuuteen ja poliittisen kielen historiallisuuteen. *Politiikka* 2:43/2001, 142.

yhden tekevää, millä sanoilla kutsumme niiden vastineita todellisuudessa, koska se paitsi kertoo ajattelustamme, myös muokkaa tapaamme ajatella.

Käsite ei ole luonteeltaan ajaton tai pysyvä, vaan jatkuvassa liikkeessä. Tästä syystä käsitehistoriallinen tutkimus ei myöskään tule koskaan täysin valmiiksi: käsite ei tyhjene, vaan päinvastoin kerää itseensä uusia merkityksiä jatkuvasti. Glasnostin käsitteen merkityksistä käyty kamppailu ulottuu pitkälle menneisyyteen eikä toisaalta ole vielä päättynyt. Tutkielmassani käsittelen glasnostille annettuja merkityksiä myös ennen 1980-lukua. Ei ole liioittelua sanoa, että glasnostilla on sen lisäksi tulevaisuus. Uskon, että mikäli joku kaltaiseni tekee glasnostista käsitehistoriallisen analyysin kymmenen tai kahdenkymmenen vuoden kuluttua, hänen on otettava kantaa myös käsitteen merkityksiin 2000-luvun sananvapauskeskustelussa. Jussi Kurunmäki kuvaa käsitettä kysymysten kimpuksi, johon tutkija voi eri aikakausina löytää erilaisia, kilpaileviakin vastauksia.²⁵

Filosofi R. G. Collingwoodin mukaan historiantutkimuksen tulisi tarkastella menneisyyttä kysymysten ja vastausten sarjana. Tavoitteena on selvittää, millaisina kysymyksinä tutkittavan aikakauden ihmiset itse määrittelivät vallitsevan tilanteen ja sen jälkeen pohtia, millaisia vastauksia näihin kysymyksiin voidaan tai voitiin esittää. Tällainen ajattelutapa vähentää anakronismin riskiä, sillä oikeiden kysymysten jäljittäminen vaatii historian toimijoiden ajatusmaailman ymmärtämistä. Mikäli menneisyyden ilmiöitä lähestyy tämän päivän käsitysten valossa, kysymykset ja vastaukset eivät kohta.²⁶ Glasnostin merkitykset avautuvat paremmin, kun niitä tutkii kysymysten ja vastausten logiikan avulla. Esimerkiksi 1860-luvun Venäjällä poliittisten toimijoiden käsitykset kriittisestä keskustelusta olivat varsin toisenlaisia kuin ne, joihin Lenin tai Gorbatsšov nojasivat. Edelleen, kaikki nämä käsitykset eroavat ainakin jossain määrin tänä päivänä vallalla olevista. Glasnostin juuria etsiessäni olen pyrkinyt esittelemään käsitteen käytön eri aikakausina siten, että se näyttäytyy vastauksena tutkittavan aikakauden luomaan kysymykseen.

Edellä mainittu jatkuvuuden teema on oleellinen myös poliittisen kielen tutkimuksessa. Neuvostoliiton hajoamisen jälkeen monet vakiintuneet käytännöt

²⁵ Kurunmäki, 142.

²⁶ Hyrkkänen, 157–174.

hylättiin, sillä aikakaudelle oli ominaista voimakas pyrkimys siirtyä eteenpäin: pois neuvostoliittolaisuudesta, kohti uutta. Poliittisen järjestelmän äkillinen ja perusteellinen muuttuminen sekä markkinatalouden rakenteiden omaksuminen vaikuttivat perustavanlaatuisesti kieleen ja sanastoon. Kieleen omaksuttiin nopeasti kokonaan uusia ilmauksia ja samalla huomattavan paljon anglismeja.²⁷ Lingvistit Terence Wade ja Larissa Rjazanova-Clarke ovat tutkineet venäjän kielessä tapahtuneita muutoksia 1900-luvulla. He kirjoittavat, että glasnost aloitti kielen tasolla uuden aikakauden: asioista pyrittiin puhumaan niiden ”oikeilla nimillä” ja toisaalta vanhojen käsitteiden merkityssisältöä kyseenalaistettiin. Lokakuun vallankumoukseen saatettiin viitata vallankaappauksena, tai Neuvostoliittoon imperiumina.²⁸ Se, että poliittisia muutoksia on mahdollista lukea esiin analysoimalla käytettyä kieltä, on yksi tutkielmani peruslähtökohdista. Käsitehistoriallisen analyysin avulla uskon voivani osoittaa myös politiikan jatkuvuuden katkeamisen.

Tarkoitukseni on tutkia glasnostin käsitteen historiallisia kerrostumia. Etsin lähdeaineistostani viitteitä siitä, minkälaisia merkityksiä käsitteeseen on ajan saatossa liitetty, ja miten ne mahdollisesti ovat muuttuneet. Cambridgen yliopiston professori Quentin Skinnerin mukaan käsitteitä tutkittaessa on huomioitava niiden kolme eri ulottuvuutta. Ensimmäinen liittyy käsitteen merkityssisältöön: mitä käsitteellä on eri aikakausina tarkoitettu? Toinen ulottuvuus on käsitteen käyttöyhteys eli tilanne, jossa käsitettä sovelletaan. Kolmas ulottuvuus on arvolataus, jota käsite kantaa mukanaan.²⁹ Onko käsitettä käytetty myönteisessä vai kielteisessä merkityksessä, vai kenties neutraalisti? Merkityksen, kontekstin ja asenteiden muutokset on mahdollista jäljittää käsitehistoriallisen analyysin avulla.

Quentin Skinner on kirjoituksissaan usein kiinnittänyt huomiota siihen, että tekstiä tulkittaessa on tärkeää ymmärtää, millaisia tarkoituksia sen on ajateltu palvelevan.³⁰

²⁷ Pelikh, Elena A.: New Concepts and Words in Post-Soviet Russia. *Collegium Antropologicum* 1:28/2004, 131–138.

²⁸ Ryazanov-Clarke, Larissa – Wade, Terence: *Russian language today*. Routledge, New York 1999, 66.

²⁹ Skinner, Quentin: Language and Political Change. Teoksessa Ball, Terence – Farr, James – Hanson, Russell L.: *Political Innovation and Conceptual Change*. Cambridge University Press, Cambridge 1989, 8–11.

³⁰ Skinner 1989, 7.

Historiantutkijalle tämänkaltaisen ajattelun pitäisi olla selvää jo siitä syystä, että huolellinen lähdekritiikki on oppiaineessamme ensisijaisen tärkeää. Se, miten kirjoittaja tai puhuja on tarkoittanut tekstinsä tai puheensa tulkittavan, saattaa kuitenkin poiketa siitä, miten se myöhemmin tulkittiin. Tämä on käsitehistorian tutkijalle vähintään yhtä tärkeää kuin alkuperäinen ajatus. En aio tarkastella tutkielmassani yksittäisiä tekstejä kovin syvällisen analyysin kautta, mutta teoreettisena kehyksenä kysymyksenasetteluuni olen käyttänyt innovatiivisen ideologin määritelmää. Skinnerin mukaan innovatiivinen ideologi pyrkii retorisin keinoin vakuuttamaan yleisönsä siitä, että hänen toimintansa on oikeutettua. Kielen tasolla tämä tapahtuu joko valitsemalla sellaisia ilmauksia, joiden merkityksen hän voi määritellä tai arvottaa uudelleen, tai soveltamalla olemassa olevia käsitteitä aiemmasta poikkeavissa käyttöyhteyksissä.³¹

Tutkielmassani poliittisia johtajia neuvonantajineen tai lähipiireineen voidaan pitää tällaisina ideologeina. Neuvostoliiton poliittinen diskurssi oli vahvasti rituaalista.³² Sen yksi ominaispiirre oli uusien johtajien tapa esitellä heti virkaan astuttuaan käsitteellisiä innovaatioita, joilla osoitettiin, että uusi johtaja tuo mukanaan uuden aikakauden. Uusien sanojen – tai vanhojen sanojen, jotka valjastettiin uuteen tehtävään – tarkoitus oli osoittaa, että tulevaisuus tuo tullessaan muutoksia.

Gorbatšoville oli tärkeää, ettei häntä voitu syyttää sosialismin suhteen vääräuskoisuudesta. Vielä vuonna 2001 julkaistussa artikkelikokoelmassa Gorbatšov kirjoittaa, että perestroikan arkkitehtien tarkoituksena oli herättää henkiin Leninin politiikka, sillä Leninin kuoleman jälkeen neuvostojohto oli lähtenyt väärään suuntaan.³³ Tukeutuminen Leniniin glasnost-politiikkaa esiteltäessä oli turvallinen retorinen siirto: uudistukset voitiin perustella myös niiden vastustajille siten, että kyseessä olikin tosiasiallisesti paluu sosialismin juurille. Toisin sanoen, olemassa olevalle sosialismin käsitteelle annettiin sellaisia uusia merkityksiä, jotka tekivät

³¹ Skinner, Quentin: Some problems in the analysis of political thought and action. Teoksessa Tully, James (toim.): *Meaning and Context. Quentin Skinner and his Critics*. Princeton University Press, Princeton & New Jersey 1988, 111–116.

³² Ruutu, Katja: The main concepts and actors of perestroika. Teoksessa Kangaspuro, Markku – Nikula, Jouko – Stodolsky, Ivor: *Perestroika. Process and Consequences*. SKS, Helsinki 2010 (Ruutu2010b), 62–71.

³³ Gorbachev, Mikhail: Prologue. Journalism is freedom to explore. Teoksessa Nordenstreng, Kaarle – Vartanova, Elena – Zassoursky, Yassen: *Russian media challenge*. Kikimora publications, Helsinki 2001, 11–13.

odotettavissa olevista muutoksista ideologisesti soveliaita.

Tarkoitukseni ei ole tehdä tutkielmaa poliittisesta retoriikasta valtionpäämiestasolla, enkä halua vahvistaa johtajakeskeistä tutkimuksen tendenssiä. Innovatiivisen ideologin määritelmä on eräänlainen työkalu, jolla voin arvioida poliittisen johdon esittelemiä käsitteellisiä muutoksia. Yksi keskeinen oletamus tässä työssä on kuitenkin se, ettei puoluejohto ollut Neuvostoliiton ainoa poliittinen toimija. Julkiseen keskusteluun saivat 1980-luvun uudistusten myötä osallistua myös aiemmin toisinajattelijoiksi leimatut, ja kaunokirjallisuuden julkaiseminen helpottui. Tutkielmani aineisto on rajallinen, mutta sillä pyritään tuomaan esiin myös muut kuin poliittisen ylätason tulkinnat. Eri tason toimijoiden huomioiminen on tärkeää siksi, että käsitteet ovat aina potentiaalisesti kiistanalaisia. Poliittisen käsitteistön tutkimuksessa tarkoitus on tehdä käsitteistä käytyä kamppailua näkyväksi. Käsitteiden määrittely ja uudelleenmäärittely on tapa käyttää valtaa.³⁴ Ja kuten missä tahansa vallankäytössä, myös käsitteiden luomisessa ja uudelleenmäärittelyssä voi onnistua tai epäonnistua.

Tutkielmassa selvitetään glasnostin käsitteen historiallisia kerrostumia lehdistönvapauden kontekstissa. Keskeisimmät tutkimuskysymykset ovat:

1. Millaisessa tilanteessa glasnostin käsite syntyi, ja miten se muuttui Neuvostoliiton hajoamisen jälkeen?
2. Muuttuivatko käsitteen arvolataus, käyttöyhteydet tai merkityssisältö 1980-luvun puolivälistä 1990-luvulle tultaessa?

Pidän mahdollisena, että glasnostin käsitteen merkityssisältöä alettiin kutsua uudella sanalla, sillä pyrkimys neuvostopolitiikasta kohti uudenlaista yhteiskuntaa oli vahva. Muutokset kielessä ja erityisesti sanastossa ovat voineet vaikuttaa myös siten, että tietynlaisia ilmauksia on kokonaan lakattu käyttämästä, jolloin käsitteen olemassaolon jäljittäminen on hankalaa. Tästä syystä olen lisännyt tutkimustehtävääni tarkentavat kysymykset:

³⁴ Kurunmäki, 142–143.

3. Väheneekö glasnostin käsitteen esiintymistiheys merkittävästi tutkielman aineistossa Neuvostoliiton romahtamisen jälkeen?
4. Mikäli glasnostin käsite hylättiin poliittisessa kielenkäytössä, voidaanko sille ehdottaa aineiston perusteella korvaavia ilmauksia?

1.4 Lehdistöaineiston esittely ja rajaukset

Tutkielman empiria nojaa lehdistöaineistoon, jota on luettu kolmen julkaisun osalta vuosina 1988, 1991–1992 ja 1995. Jotta lehdistömateriaalin määrä pysyisi kohtuullisena, valittuihin julkaisuihin on tehty näinä vuosina kuukauden pituiset katsaukset. Tarkastelut on ajoitettu sellaisiin tapahtumahistoriallisesti merkittäviin ajankohtiin, jolloin uskon glasnostin käsitteen ja sen sisältämien merkitysten nousseen keskusteluun. Näitä tapahtumia eritellään tarkemmin analyysiluvussa. Oletan, että suuret uutistapahtumat tarjoavat ”tirkistysaukkoja” aikakauden ilmapiiriin. Aineistotarkastelussa on etsitty viittauksia glasnostin käsitteeseen sekä seurattu glasnostiin liittyvien teemojen käsittelyä yleisemmin.

Neuvostoliittolaisen ja venäläisen lehdistömateriaalin valtavan määrän vuoksi aineisto on ollut pakko rajata melko suppeaan otokseen: kaikki lehdet edustavat keskuksen näkökulmaa, ja toisaalta kaikki suhtautuivat Gorbatšovin uudistuspolitiikkaan jokseenkin myönteisesti. Gorbatšovin politiikan vastustajien näkökulma on huomioitu ajoittamalla ensimmäinen lehdistötarkastelu sellaiseen vaiheeseen, jolloin konservatiiviset tahot saivat näkyvyyttä lehdistökeskustelussa. Julkaisujen valitseminen ei ole ollut yksiselitteistä siksi, että niin monet niistä lakkasivat olemasta Neuvostoliiton romahtamisen jälkeen, toiset menettivät suuren osan lukijoistaan mutta jatkoivat silti ilmestymistään, ja osa vaihtoi kokonaan nimeä tai muutti linjaansa.³⁵ Lehdistötarkasteluun on valittu kommunistisen puolueen äänenkannattaja ja Neuvostoliiton tärkein sanomalehti *Pravda*, liberaali aikakauslehti *Ogonjok* sekä englanninkielinen viikkolehti *Moscow News*.

Lehdistöaineistoon tehtyt pistoksenomaiset katsaukset kattavat siirtymäajan Neuvostoliiton romahtamisesta 1990-luvun puoliväliin. Aikakausi asettaa tiettyjä

³⁵ Pietiläinen, 4–11.

haasteita tekstien tulkinnalle: niin *Pravdan*, *Ogonjokin* kuin *Moscow Newsin* roolit muuttuivat radikaalisti näiden vuosien kuluessa. Sanomalehtien lukijakunta alkoi vähentyä jo vuodesta 1991 lähtien. Seuraavien vuosien aikana uusia julkaisuja rekisteröitiin ennätysvauhtia joulukuussa 1991 hyväksytyn liberaalin medialain nojalla, mutta lähes kaikki osoittautuivat talousvaikeuksien takia lyhytikäisiksi.³⁶ Vaikka esimerkiksi *Pravdan* lukijakunta väheni 1990-luvun alkuvuosina, varsinainen romahdus sanomalehtien lukemisessa tapahtui vasta vuoden 1998 talouskriisin myötä.³⁷ Muutoksista huolimatta kaikki lehdet jatkoivat ilmestymistään neuvostojärjestelmän hajoamisen jälkeenkin ja olivat vielä vuonna 1995 mediakilpailussa mukana. Tästä syystä olen katsonut aiheelliseksi lukea samat lehdet kaikkina tutkielman ajanjaksoina, vaikka niiden roolit olivatkin muuttuneet: uusien julkaisujen etsiminen näiden tilalle olisi ollut vaikeammin perusteltua, sillä silloin toimitusten linjausten vertailu olisi vaatinut laajempaa taustatutkimusta. Lehdistöaineiston suhteen pidän kuitenkin ensisijaisen tärkeänä ajallisen vertailun tekemistä, en niinkään toimituksellisten erojen luonnehtimista. Poliitiikan jatkuvuuden tutkiminen tiettyjen katkosten yli ei aina mahdollista symmetrisiä vertailuasetelmia, mutta uskon tässä tapauksessa valittujen lehtien silti tarjoavan käyttökelpoista aineistoa.

Pravda oli kiistatta Neuvostoliiton tärkein lehti. Bolševikit olivat perustaneet lehden jo vuonna 1912. Se ilmestyi epäsäännöllisesti tsaarin sensuurin vuoksi aina helmikuun vallankumoukseen asti. Lokakuun vallankumouksen jälkeen lehden asema vakiintui johtavaksi bolševikkien julkaisuksi, ja se säilyi sellaisena aivan Neuvostoliiton viime vuosiin asti. Puolueorganisaatiossa *Pravda* oli selvimmin keskuskomitean äänenkannattaja.³⁸

Neuvostoliitossa hyvin suosittu aikakauslehti *Ogonjok* heijasteli jo varhain glasnost-politiikan vaikutuksia. Sitä, samoin kuin englanninkielistä *Moscow Newsiä* on pidetty glasnostin lippulaivoina, jotka ottivat selvästi kantaa uudistuspolitiikan

³⁶ Nordenstreng, Kaarle – Pietiläinen, Jukka: *Media as a Mirror of Change*. Teoksessa Huttunen, Tomi – Ylikangas Mikko: *Witnessing Change in Contemporary Russia*. Kikimora Publications, Helsinki 2010, 145.

³⁷ Pietiläinen, 3–4.

³⁸ McNair, 31–32.

puolesta.³⁹ Stephen Lovellin mukaan *Ogonjokin* poliittinen merkitys kasvoi 1980-luvun puolivälin jälkeen nimenomaan siksi, että lehti tavoitti parhaiten erilaiset kansankerrostumat joka puolella Neuvostoliittoa.⁴⁰ Sekä *Ogonjokin* päätoimittaja Vitali Korotitš että *Moscow Newsiä* vuodesta 1986 luotsannut Jegor Jakovlev joutuivat kumpikin perestroikan vastustajien silmätikuiksi, mutta kumpikin jatkoi valitsemaansa liberaalia linjaa toimikautensa loppuun asti. Sisällöltään mainitut julkaisut ovat kuitenkin keskenään melko erilaisia. *Ogonjok*, joka oli perustettu jo vuonna 1923, pyrki erottautumaan kulttuurisisällöillään. Siinä julkaistiin jatkokertomuksia, novelleja, runoja ja kuvataidetta. Lehden nimiösivulla sitä luonnehdittiin ”kirjallis-taiteelliseksi kuvalehdeksi”. Sen sijaan viikkolehti *Moscow News* nojasi uutissisältöön ja syvällisempiin analyyseihin yhteiskunnan tilasta. *Moscow News* oli venäjänkielisen emolehtensä *Moskovskie Novosti* sisarjulkaisu, jota tehtiin kansainvälisen tiedottamisen näkökulmasta. *Moscow News* oli ilmestynyt englanniksi jo vuodesta 1930, ja sen tarkoitus oli esitellä Neuvostoliitossa tapahtuvia muutoksia läntisille lukijoille.⁴¹ Lehden propagandatarkoitus on väistämättä vaikuttanut sen linjaan ja aihevalintoihin, ja siksikin se on kiinnostava lisä aineistoanalyysiin.

1.5 Tutkielman käsitteet ja rakenne

Tutkielma kattaa ajallisesti siirtymävaiheen Neuvostoliitosta itsenäisen Venäjän aikaan. Käytännössä tutkielman aineistossa on parhaiten edustettuna sekä Neuvostoliiton että Venäjän osalta vain poliittinen keskus, mutta nämä käsitteet on silti valittu yksinkertaisuuden nimissä. En tulkitse, että Venäjä olisi Neuvostoliiton vallan yksiselitteisesti ainoa perijä, eikä tähän kysymykseen oteta tutkielmassa kantaa. Tutkielman yhtenä motiivina on kuitenkin ollut Venäjän kansalaisyhteiskunnan ymmärtäminen tänä päivänä, ja sen liikkeen historialliset juuret ulottuvat pitkälle Neuvostoliiton ja tsaarinajan Venäjän historiaan. Joissain kohti olen selvyyden vuoksi käyttänyt myös käsitettä uusi Venäjä, jolla viitataan niin ikään Venäjän federaatioon vuoden 1991 joulukuussa tapahtuneen Neuvostoliiton lakkauttamisen jälkeen.

³⁹ Cohen & vanden Heuvel, 197.

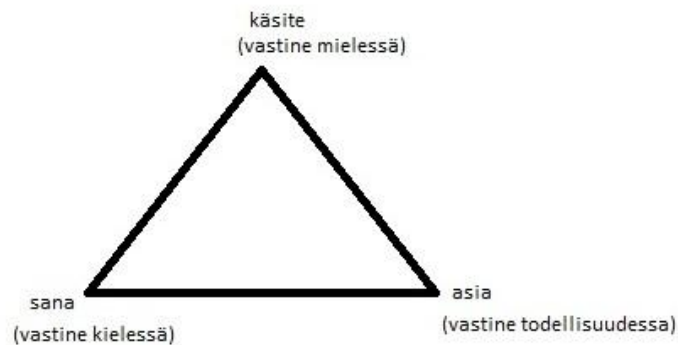
⁴⁰ Lovell, Stephen: *Ogonek: The Crisis of a Genre*. *Europe-Asia Studies*, 6:48/1996, 989–992.

⁴¹ Cohen & vanden Heuvel, 197, 201.

Glasnostin käsitteen ja sen merkitysten tarkempi arviointi on tutkielman aihe, joka siis otetaan tehtäväksi seuraavissa luvuissa. Käytän tutkimuskohteeni eli glasnostin käsitteen rinnalla ilmauksia glasnost-politiikka tai avoimuuspolitiikka. Näillä käsitteillä tarkoitan sitä, miten glasnost ilmeni käytännön politiikassa – esimerkiksi lainsäädännön, rakenteiden tai käytäntöjen muutoksia.

Tutkielmassa olen käyttänyt puheen ja diskurssin käsitteitä synonyymisesti, vaikka ymmärrän niihin mahdollisesti sisältyvän monimuotoisuuden. Näillä sanoilla olen kuvaillut tietynlaista konventionaalista tekstin tuottamisen tapaa. Esimerkiksi Neuvostoliiton poliittisella diskurssilla tarkoitan niitä puheita ja kirjoituksia, joissa noudatetaan ajalle ja tilanteelle ominaisia konventioita. Glasnost-puhe tai vapauspuhe viittaa käytössäni mihin tahansa tekstiin tai puheeseen, joissa nämä käsitteet ovat keskeisessä roolissa.

Yksi tutkielmani tärkeimpiä käsitteitä on itse käsite. Käsitteen tulkinnassa nojaan lingvistiseen perinteeseen, jossa ilmiöitä kuvaillaan kolmion avulla:

Tarkoitan siis käsitteellä tässä tutkielmassa niitä mielikuvia todellisuudesta, jotka yhdistyvät tiettyyn sanaan. Käsitehistoria ei voi olla olemassa ilman asiahistoriaa eli tapahtumien kuvausta, koska muuten ymmärryksemme todellisuuteen suuntautuvista mielikuvista jää vajaaksi. Sen sijaan voidaan pitää mahdollisena, että käsitteen muuttuessa – eli kun siihen liittyvät mielikuvat tai todellisuus, jota käsitteellä

kuvataan, muuttuu – myös sana voi vaihtua toiseksi.⁴² Tutkielman ennakkooletuksena on kuitenkin ensisijaisesti tarkastella yhtä sanaa, glasnostia, ja käsitteen ilmentymiä tämän sanan viittauskohteina. Menetelmällisesti sanaan perustuva käsitteen määritelmä on ollut helpompi toteuttaa esimerkiksi systemaattisella sanahauulla.

Haluan lyhyesti kommentoida myös perestroikan ja glasnostin käsitteiden välistä hierarkiaa. Toisinaan tutkimuskirjallisuudessa esiintyy näkemys siitä, että glasnost oli perestroikan yksi osa, reformi muiden joukossa. Toisaalta esimerkiksi itse Gorbatšov lausui pitävänsä glasnostia perestroikan edellytyksenä. Glasnostin ja perestroikan prosessit kietoutuivat läheisesti toisiinsa, eikä käsitteiden välinen suhde ollut aikalaisille yksiselitteinen – niin kuin se ei ole tämän päivän historian tutkijoillekaan. Tässä tutkielmassa ei ole yritetty osoittaa käsitteiden järjestystä tai voimaa toisiinsa nähden, vaan ennemmin säilyttää tietynlainen herkkyys näitä arvioitaessa.

Tutkielman translitteroinnissa on käytetty kansallista standardia SFS 4900. Viitteissä ja lähdeluettelossa on noudatettu sitä kirjoitusasua, joka alkuperäisiin lähteisiin on painettu, mikäli se on ollut ristiriidassa kansallisen standardin kanssa.

Tutkielman esitystapa noudattaa kronologiaa tietyin temaattisin painotuksin. Ensimmäisessä pääluvussa käsitellään glasnostin käsitteen varhaista käyttöä ja tulkintoja. Tutkimuskirjallisuuden pohjalta tehdään katsaus käsitteen merkityssisältöihin tsaarin ajan Venäjällä, lokakuun vallankumouksen tienoilla sekä 1970-luvulla. Seuraavassa pääluvussa keskitytään Mihail Gorbatšovin pääsihteerikauden glasnostiin, jota arvioidaan puoluematerialin ja muun aikalaiskirjallisuuden valossa. Neljännessä pääluvussa esitellään lehdistöaineisto, jota on kerätty kolmessa osassa keväällä 1988, vuodenvaihteessa 1991—1992 sekä keväällä 1995. Lehdistöaineisto käsitellään seurantajakso kerrallaan, ja luvun lopuksi aikakausina havaittuja eroja ja yhtäläisyyksiä vertaillaan toisiinsa. Viimeisessä luvussa esitän, miten glasnostin käsitteen merkitykset, arvolataus ja käyttöyhteydet muuttuivat valittuna ajankohtana. Lisäksi arvioin innovatiivisen ideologin

⁴² Hyvärinen, Matti – Kurunmäki, Jussi – Palonen, Kari – Pulkkinen, Tuija – Stenius, Henrik: *Käsitteet liikkeessä. Suomen poliittisen kulttuurin käsitehistoria*. Vastapaino, Tampere 2003, 11.

määritelmän sopivuutta Gorbatšoviin sekä 1980-luvun glasnostin suhdetta niihin glasnost-viittauksiin, joita 2000-luvulla on esiintynyt.

2 Glasnostin käsitteen synty

Glasnost poliittisena käsitteenä oli ollut olemassa jo kauan ennen Gorbatšovin aikaa, josta se nykyisin parhaiten muistetaan. Käsitteen voidaan sanoa vastanneen eri aikakausina erilaisiin kysymyksiin: sen merkitykset ovat aina nivoutuneet aikaan ja paikkaan sekä vallalla oleviin käsityksiin. Tässä luvussa keskitytään glasnostin käsitteen soveltamiseen ennen 1980-luvun loppupuolta. Perustan tarkasteluni aikaisempaan käsitehistorialliseen tutkimuskirjallisuuteen, josta tärkeimpänä teoksena mainittakoon Kristian Petrovin Södertörnin yliopistossa tarkastettu väitöskirja *Tillbaka till framtiden* vuodelta 2006.

2.1 Käsitteen juuret

Glasnostin käsitteen etymologinen tausta viittaa kirkkoslaavin sanaan *glas*, joka merkitsee ääntä.⁴³ Nykyvenäjässä ajatus äänestä on esillä samankaltaisessa sanassa *glasnyj*, joka tarkoittaa vokaalia ja saa toisinaan myös muita ääneen liittyviä merkityksiä, kuten *glasnaja muzika* eli laulumusiikki (erotuksena instrumentaalimusiikista). Petrov esittää, että avoimuuden ajatus tulee ilmi tässä kytköksessä: vokaalia ei voi syntyä, ellei suu ole ainakin osittain auki.⁴⁴ Avoimuuden ohella tutkimuskirjallisuudessa pidetään selvänä, että ajatus julkisuudesta sisältyy glasnostin käsitteeseen. Glasnostin vaikutuksia neuvostoliittolaisessa mediakentässä tutkinut Reino Paasilinna kirjoittaa tästä syystä käyttävänsä glasnostin rinnalla siitä suomenkielistä ilmausta ”julkisuusperiaate”.⁴⁵ Avoimuuden ja julkisuuden merkitykset ovat myös yleisimmin tarjotut käännösvastineet, jotka eivät kuitenkaan tavoita aivan kaikkia glasnostin merkityksiä.

Etymologisen taustansa vuoksi glasnost voidaan yhdistää myös aatehistoriallisessa perinteessä tärkeänä pidettyyn varhaiskeskiaikaiseen maksiimiin siitä, että kansan ääni on yhtä kuin jumalan ääni. Periaate on vahvistanut enemmistövallan legitimizeettiiä ja sillä on vuoroin perusteltu, vuoroin haastettu vallitsevia sosiaalisia, uskonnollisia ja poliittisia valtarakenteita. Tämä alun perin latinankielinen ilmaus

⁴³ Petrov, 80–83.

⁴⁴ Sama, 80–81.

⁴⁵ Paasilinna, 5.

(Vox populi, vox Dei) kääntyisi venäjäksi muotoon *glas naroda*, *glas Božij*. Muutoin kirkkoslaavin varianttia *glas* käytetään merkityksessä 'ääni' nykyisin yleensä vain silloin, kun ilmauksen runollisuutta tai hengellisyyttä halutaan korostaa.⁴⁶

Glasnostia ei pidä nähdä negatiivisena oikeutena, vaan se on ennemmin aktiivista toimintaa. Petrov huomauttaa, että glasnost ei missään vaiheessa ole ollut läntisen sananvapauden käsitteen suora vastine, vaikka sitä on pyritty sellaisena käsittelemään. Läntisen kulttuuripiirin lukijalle on myös huomionarvoista, ettei glasnostin julkisuusaspektiin liity semanttisesti ajatusta yleisöstä: latinalaisperäinen lainasana *publitšnost* pitää sisällään myös yleisön, julkisuuden osallistujan ja vastaanottajan (*publika*), joka glasnostista puuttuu.⁴⁷

Glasnostiin on sen historian aikana yhdistetty ajatus totuudenmukaisuudesta (*pravdivost*). Petrov esittelee sanakirjamainintoja, joiden pohjalta hän tiivistää glasnostin denotaation seuraavasti: ”maksimaalinen avoimuus ja totuudenmukaisuus”. Totuudenmukaisuuden käsitteellä on venäjän kielessä myös moraalinen taso, sillä se on johdettu sanasta *pravda*, jolla on myös merkitys 'oikein, oikeus, oikeudenmukainen'.⁴⁸ McNair muistuttaa, että Neuvostoliitossa vaatimukset objektiivisuudesta tai totuudenmukaisuudesta eivät olleet ristiriidassa ideologisen sitoutumisen kanssa: marxilais-leninistisen käsityksen mukaan sen tarjoama ideologia nimenomaan välitti maailmasta tieteellisesti oikeaksi todistetun, objektiivisen kuvan.⁴⁹

Jo 1700-luvun kirjallisissa merkinnöissä glasnost ymmärrettiin jonain, joka on yleisesti tiedossa tai yleisesti tiedotettu (*obsheizvestnost*, *izvestnyj vsem*). Avoimuus, julkisuus ja tiedon saavutettavuus liitettiin käsitteeseen vuosisadan loppupuolella, kun käsite yleistyi oikeusistuntojen kontekstissa: avoimin ovin käytyä istuntoa alettiin kutsua nimellä *glasnyj sud*, avoin oikeuskäsittely.⁵⁰

⁴⁶ Petrov, 82–83.

⁴⁷ Sama, 78–79.

⁴⁸ Sama, 77–78.

⁴⁹ McNair, 22–24.

⁵⁰ Petrov, 79, 81–82.

2.2 Glasnost 1800-luvulla

1800-luvun alussa Venäjällä valtion virkamiesten keskuudessa saavutti suosiota näkemys, jonka mukaan virkamiesten tulisi saada osallistua lainsäädännölliseen keskusteluun. Ajatusta piti esillä erityisesti Mihail Speranski, uudistusmielinen ministeri ja Aleksanteri I:n neuvonantaja. Kuitenkin vasta 1840-luvulla käsite nousi kiistellympään asemaan, kun se alettiin ymmärtää eräänlaisena vastineena eurooppalaiselle julkisuuden käsitteelle.⁵¹ Tsaarinajan valistuneet virkamiehet sovelsivat käsitettä entistä laveammin, eikä se enää kuvannut vain eliitin edustajia. Uudistusmielisten virkamiesten ryhmä pyrki vakuuttamaan Nikolai I:n vapaan keskustelun hyödyllisyydestä ja esitti, että tällainen käytäntö mahdollistaisi uudistukset ja auttaisi laajalle levinneen korruption kitkemisessä. Glasnostilla tarkoitettiin virkamiesten mielipiteenvaihtoa keskeisessä hallinnossa. 1860-luvulla edistysmielisten virkamiesten lisäksi myös Aleksanteri II käytti glasnostia tässä laajemmassa merkityksessä.⁵² Vaikka virkamiehet puolsivat vapaata keskustelua, yleisen mielipiteen arvioimista ei pidetty tarpeellisena.⁵³ 1800-luvun glasnost ei ulottunut tavallisen kansan tasolle.

1870-luvulla glasnost nivoutui tiiviimmin juridiseen kontekstiin. Glasnost miellettiin laillisuuden takeeksi, mikä Petrovin mukaan toi käsitteeseen sen poliittisen ulottuvuuden. Myös narodnikit, tsaarinvaltaa vastustaneet radikaalit, saivat avoimen oikeudenkäynnin. Vallankumouksellisten oikeudenkäynnit saattoivat kääntyä tsaarinvastaiseksi propagandaksi, kun syytetyt toivat puolustuspuheenvuoroissaan omat näkemyksensä kuuluviin. Kuuluisin näistä oikeudenkäynneistä oli Vera Zasulitšin tapaus vuonna 1881: istunto antoi paljon tilaa terroristina pidätetyn Zasulitšin poliittisille näkemyksille, ja lisäksi hän sai lopulta vapauttavan tuomion.⁵⁴

Petrov pitää tärkeänä ajatusta kokemusmatriisista (*erfarenhetsmatris*) ja poliittisten sukupolvien merkitystä. Kokemusmatriisi on ymmärrettävä eräänlaisena teoreettisena jatkokehittelynä käsitehistorioitsija Reinhart Koselleckin muotoilemille

⁵¹ Petrovin mukaan on kuvaavaa, että samaan aikaan kun glasnostin käsite muuttui selvästi poliittiseksi, sana 'äänestää' omaksuttiin venäjän kieleen muodossa *golosovat*, joka siis on johdettu nykyvenäjän sanasta *golos*, ääni. Petrov, 85–86.

⁵² Sama, 84–87.

⁵³ Sama, 90.

⁵⁴ Sama, 98–99.

käsitteille odotushorisontista ja kokemustilasta: siihen sisältyy ajatus kokonaisesta sukupolvesta, joka jakaa samankaltaiset odotuksen ja kokemuksen tunteet.⁵⁵ 1840-luvun valistuneet virkamiehet lukeutuivat sukupolveen, joka näki Venäjän kasvavana suurvaltana ja toisaalta todisti samaan aikaan Euroopassa tapahtuvia yhteiskunnallisia muutoksia. Virkamiesten kabineteissa uudistuksista puhuttiin myönteiseen sävyyn, vaikka vuoden 1825 dekabristikapina oli yhä tuoreessa muistissa.⁵⁶ 1860-luvulla poliittinen glasnost saavutti Petrovin mukaan huippunsa, kun Venäjällä toteutettiin monia suuria reformeja maankäytöstä ja taloudesta hallintoon. Tämä oli jo eri sukupolven aikaa, sillä 1860-luvun reformistit edustivat uutta intelligentsijaa, joka oli saavuttanut ideologisen kypsyytensä 1840-luvun ilmapiirissä.⁵⁷

Keisari Aleksanteri II:n murhayrityksen ja keisarin kuoleman jälkeen glasnost hiipui intelligentsijan käytössä. 1860-luvun loppupuolelta lähtien taantumukselliset tahot vahvistuivat, eikä glasnostin tai laillisuuden käsitteiden vakiinnuttaminen houkuttanut heitä. 1880-luvulla käsite esiintyi kirjallisuudessa enää harvoin. Petrovin mukaan yhteiskunta ja valtio alkoivat erkaantua ideologisesti toisistaan.⁵⁸ On selvää, että vallankumouksellisten kokemus glasnostin hyödyllisyydestä muun muassa oikeusistunnoissa vaikutti myöhemmin siihen, että 1900-luvun vallankumoukselliset omaksuivat käsitteen omaan poliittiseen kieleensä.

2.3 Leninin glasnost: parantava miekka

Kun 1840–1860-luvun valistuneiden virkamiesten käyttämä glasnost oli vaiennut, käsite nousi seuraavan kerran pinnalle monarkiaa vastustaneiden ryhmittymien käytössä 1910-luvulla. Tutkimuskirjallisuudessa heistä eniten huomiota on saanut bolševikkien johtaja Vladimir Lenin. Petrov tekee eron Leninin glasnost-tulkintoihin ennen lokakuun vallankumousta sekä sen jälkeen, mikä on tärkeää siksi, että vallankumoukseen asti Lenin oli maanpaossa elävä oppositiohahmo ja sen jälkeen maansa ylin vallankäyttäjä – roolin täydellinen muuttuminen ei voi olla vaikuttamatta poliittiseen kielenkäyttöön ja käsitteistöön. Ennen vallankumousta

⁵⁵ Petrov, 34–38.

⁵⁶ Sama, 89.

⁵⁷ Sama, 95.

⁵⁸ Sama, 97; 111.

Lenin puhui glasnostista siten, että päämerkityksenä korostui oikeus kritisoida tsaaria ja porvarillista hallintoa. Lokakuun vallankumouksen jälkeen Leninin teksteissä glasnost tarkoitti yhä kriittistä keskustelua, mutta siitä tuli vallanpitäjien omaisuutta. Vuoden 1917 jälkeen glasnost byrokratian välineenä tuli Leninille yhä tärkeämmäksi.⁵⁹

Kun kommunistit sekä Neuvosto-Venäjällä että ulkomailla⁶⁰ kritisoivat Leniniä autoritäärisyydestä ja elitismistä, hän pyrki voittamaan kritiikin käyttämällä glasnostin periaatetta eräänlaisena ideologisena vastauksena. Glasnost oli osoitus siitä, että sosialistinen demokratia oli toteutumassa. Tätä ajatusta tukee Leninin lokakuun vallankumouksen aikana esittämä näkemys siitä, että valtio on vahva, kun sen kansalaiset saavat tietoa kaikesta ja voivat arvioida sitä kriittisesti. Petrovin mukaan tätä taustaa vasten on selvää, että Lenin esitti oman versionsa käsitteestä sosialistisena vaihtoehtona porvarilliselle ilmaisunvapaudelle.⁶¹

Lenin käytti glasnostin vertauskuvana miekkaa, joka parantaa samalla haavat joita se viiltää.⁶² Tähän kiteytyy ajatus itsekritiikistä, joka oli oleellinen osa marxilais-leninististä ideologiaa. Sen tarkoituksena oli pitää vallankumous liikkeessä, eli toisin sanoen vahvistaa sekä yksilöä että yhteiskuntaa jatkuvan oman toiminnan ja ajattelun arvioimisen avulla.

Vuosisadan vaihteessa Lenin oli jo kirjoittanut, että vallankumouksen onnistuminen vaatisi hajanaisen, eristäytyneen ja sivistymättömän kansan yhdistämistä esimerkiksi valtakunnanlaajuisen sanomalehden avulla. McNair on ryhmitellyt Leninin tiedonvälityksen periaatteet seuraavasti: puolueenomaisuus (*partiinnost*), kansanomaisuus (*narodnost*), totuudenmukaisuus (*pravedlivost*) ja avoimuus (*otkrytost, glasnost*).⁶³ McNairin mukaan Leninin näkemys glasnostista oli kaksitahoinen. Toisaalta glasnost tarkoitti lehdistön vastuuta kertoa positiivisista ilmiöistä yhteiskunnassa ja näin vahvistaa sekä sen ideologista perustaa että taloutta. Myönteinen propaganda oli tiedonvälityksen ensisijainen tehtävä. Toisaalta

⁵⁹ Petrov, 100–101, 112.

⁶⁰ Petrov mainitsee nimeltä Georgi Plehanovin, Rosa Luxemburgin ja Lev Trotskin. Petrov, 101.

⁶¹ Sama, 100–103.

⁶² Sama, 101–102.

⁶³ McNair, 14–16, 18.

glasnostin avulla tarkasteltiin myös niitä yhteiskunnan osa-alueita, joissa ei ollut kehuttavaa. Kriittinen glasnost oli väline, jolla vallankumouksen prosessi pysyi liikkeellä ja ”puhdisti” vähitellen yhteiskunnan epäkohtia. Myös McNair korostaa, että Leninin glasnost oli varattu puoluejohdolle. Puolueen rooli erityisesti kriittisessä glasnostissa oli toimia ensinnäkin aloitteentekijänä ja toisekseen luoda ne säännöt, joiden mukaan kritiikkiä sai esittää.⁶⁴ On tärkeää muistaa, että 1920-luvulla monia ongelmia pidettiin porvarillisen hallinnon jäänteinä, joten kritiikin vaatimus ei aina välttämättä kohdistunut uusiin bolševikkijohtajiin.

Tsaarinajan glasnostiin ei ensisijaisesti liittynyt ajatus kansalaisesta toimijana, vaan toimijuus niin kuin kriittisyyskin kytkeytyivät virkamiesten ja älymystön piireihin. Lokakuun vallankumouksen jälkeen yhteiskuntajärjestelmän muotoutuessa Lenin alkoi vahvistaa glasnostin käsitteellä demokraattisen sentralismin periaatetta: kriittinen keskustelu oli sallittua, mutta päätökset tehtiin politiikan ylätasolla ja kansalaisten oli tyydyttävä niihin.⁶⁵ Ajatus lehdistöstä glasnostin kontekstina on Leninin kirjoituksissa vahvasti läsnä sekä ennen vallankumousta että sen jälkeen. Lehdistön tehtäviksi katsottiin kansalaisten sivistäminen sekä sosialismin perusteista ja saavutuksista tiedottaminen.

2.4 Glasnost Leninin jälkeen

Josif Stalin pyrki liittämään glasnostin osaksi omaa oppijärjestelmäänsä, jolloin käsitteestä tuli pragmaattisempi. Glasnostin vastakohtaisuus eurooppalaisen sananvapauskäsitteen kanssa terävöityi. Oikeussalien glasnost ei enää tarkoittanut syytetyn aseman takaamista avoimin ovin, vaan siitä tuli syyttäjän lyömäase. 1930-luvulla alkaneissa Moskovan näytösoikeudenkäynneissä syyttömätkin pakotettiin tekemään tunnustuksia, jolloin heidän voitiin katsoa toimineen yksin poliittista valtaa vastaan.⁶⁶

Glasnostin merkitys hiipui Stalinin kaudella. Hänen seuraajansa Nikita Hruštšov piti puoluekokouksessa helmikuussa 1956 kuuluisan puheen, jossa hän tuomitsi Stalinin

⁶⁴ McNair, 28–29.

⁶⁵ Petrov, 100–101.

⁶⁶ Sama, 104–106.

hirmuteot ja henkilökultin sekä esitti vaatimuksen avoimuudesta ja julkisesta kritiikistä. Neuvostoliittolaiset toisinajattelijat omaksuivat tämän ajatuksen ja alkoivat puolustaa sitä 1960-luvulla, jolloin he käyttivät siitä glasnostin käsitettä.⁶⁷ Samaan aikaan ihmisoikeuskysymykset nousivat esiin aktivistien järjestämissä mielenosoituksissa. Moskovassa näitä mielenosoituksia kutsuttiin glasnost-tapaamisiksi. Protestit olivat saaneet alkunsa Andrei Sinjavskin ja Juli Danielin vuonna 1966 järjestetystä kirjailijaoikeudenkäynnistä, jossa kirjailijat tuomittiin useiden vuosien vankeusrangaistuksiin heidän satiirisista teoksistaan.⁶⁸ Kuuluisan toisinajattelijan Ljudmila Aleksejevan mukaan glasnost oli kyllä esiintynyt muun muassa lakiteksteissä jo aiemmin, mutta sai poliittisen merkityksensä vasta 1960-luvulla mielenosoitusten myötä. Glasnostin käsitettä käytettiin usein myös aikakauden *samizdat*⁶⁹-kirjallisuudessa.⁷⁰

Kulttuuriset seikat tuskin yksin selittävät glasnostin henkiinheräämistä, mutta niillä on varmasti ollut vaikutusta yhteiskunnalliseen keskusteluun. Tämä näkökulma on kiinnostava myös siksi, että 1980-luvun loppupuolella glasnost nähdään lehtikirjoittelussa jatkumona 1950- ja 1960-lukujen ”suojasääkausi”, eli kulttuurisen vapautumisen ajanjaksoille.⁷¹ Hruštšovin sanelemia muistelmia tutkinut Strobe Talbott kirjoittaa, että Hruštšovin aloittama suojasää oli selvästi glasnostin eräänlainen esiaste samaan tapaan kuin hänen maatalous- ja teollisuusreforminsa ennakoivat perestroikaa.⁷² Tällaiseen lausuntoon pitää suhtautua varovasti, sillä Hruštšov itse tuskin ajatteli ”ennakoivansa” tulevia tapahtumia, vaan hän pyrki löytämään oikeita vastauksia oman aikakautensa tärkeimpiin kysymyksiin.

Toisinajattelijat ja kirjailijat Aleksandr Solženitsyn erotettiin Neuvostoliiton kirjailijaliitosta vuonna 1969, minkä jälkeen hän jatkoi kirjoittamista *samizdat*-julkaisujen muodossa. Solženitsyn käytti glasnostia iskulauseena kirjailijaliiton sihteeristölle osoittamassaan kirjeessä. Hän esittää glasnostin parantavana voimana,

⁶⁷ Oushankine, Serguei Alex: The Terrifying Mimicry of Samizdat. *Public Culture* 2:13/2001, 193.

⁶⁸ Petrov, 107; Brown 2009, 405.

⁶⁹ *Samizdat* on yleisnimitys Neuvostoliitossa kielletylle kirjallisuudelle, joka levisi lukijoiden edelleen kopioimana: *sam* – itse, *izdat* – julkaista.

⁷⁰ Petrov, 107.

⁷¹ Ks. tarkemmin luku 4.

⁷² Talbott, Strobe: Foreword. Teoksessa Schecter, Jerrold L. – Luchkov, Vyacheslav V.: *Khrushchev Remembers. The Glasnost Tapes*. Little, Brown and Company, London 1990, xiv.

joka on isänmaan tervehtymisen kannalta välttämätön.⁷³ Akatemiatutkija Andrei Saharov muotoili yhdessä historioitsija Roi Medvedevin ja matemaatikko Valentin Turtšinin kanssa avoimen kirjeen puoluejohdolle. Myös tässä kirjeessä glasnostia esitetään ratkaisuna yhteiskunnallisiin ongelmiin, joista tärkeimpinä mainitaan muun muassa alkoholismi, sosiaalinen apatia ja taloudellinen taantuneisuus.⁷⁴ Näitä ongelmia pidettiin keskeisinä myös Gorbatšovin glasnost-avauksissa.

Vuonna 1977 säädettyyn Neuvostoliiton perustuslakiin kirjattiin tavoite glasnostin lisäämisestä.⁷⁵ Petrov huomauttaa, ettei kyse ollut yksilöä koskevasta vapaudesta tai oikeudesta, vaan ennemmin instrumentista, jolla sosialismin päämäärät voitaisiin saavuttaa. Myös korkeimman neuvoston jäsenenä tuolloin toiminut⁷⁶ Mihail Gorbatšov puhui tiettävästi glasnostista ensimmäisen kerran vuonna 1974, jolloin käsite määriteltiin puoluejohdossa yksinomaan byrokratian läpinäkyvyydeksi. Tämä määritelmä teki käsitteestä vähemmän kiistanalaisen. Leonid Brežnev omaksui toisinajattelijoiden rummuttaman glasnostin käsitteen omaan puheeseensa ja riisui näin heidät aseista.⁷⁷ Brežnevin käsitteeseen liittämä merkitys oli toisinajattelijoiden käsitteelle antamia merkityksiä suppeampi, mutta virallisessa kielenkäytössä hän voitti käsitteestä käydyn kamppailun – toki myös siksi, etteivät toisinajattelijat saaneet tilaa ajatuksilleen muissa kuin epävirallisissa julkaisuissa.

Toisinajattelijoiden glasnostin vahvistumisen taustalla vaikutti myös vuoden 1975 Euroopan turvallisuus ja -yhteistyökokous. Kokouksen päätösasiakirjan kolmannessa korissa painotettiin ihmisoikeuksia sekä niiden yhteydessä ilmaisunvapautta ja riippumatonta tiedonvälitystä. Kaikki sopimuksen allekirjoittajavaltiot sitoutuivat myös julkaisemaan päätösasiakirjan tekstin omissa tiedotusvälineissään, ja näin tapahtui myös Neuvostoliitossa.⁷⁸ Esimerkiksi edellä mainittu Ljudmila Aleksejeva oli yksi perustajajäsenistä niin sanotussa Moskovian Helsinki-ryhmässä, jonka

⁷³ Petrov, 108.

⁷⁴ Sama, 108–109.

⁷⁵ Sama 109; Laissa maininta sisältyy ensimmäiseen lukuun, joka käsittelee Neuvostoliiton poliittista järjestelmää. Kansalaisten oikeuksien yhteydessä käsite ei esiinny. Sajt konstitutsii rossijskoj federatsii, Konstitutsija (Osnovnoj zakon) Sojuza Sovetskih Sotsialistitšeskih Respublik (prinjata na vneotšerednoj sedmoj sessii Verhnovnogo Soveta SSSR devjatogo sozyva 7 oktjabrja 1977g.): http://constitution.garant.ru/history/ussr-rsfsr/1977/red_1977/5478732/chapter/1/#block_100000, viitattu 5.12.2013.

⁷⁶ Brown 2007, 46.

⁷⁷ Petrov, 109.

⁷⁸ Zakljutšitelnyj akt. *Pravda* 214/1975, 2–6.

tarkoitus oli valvoa päätösasiakirjan julistusten toteutumista käytännössä. 1970-luvun puolivälin rohkaisevista signaaleista huolimatta vuosikymmenen lopulla tämä aktivisteille suotuisa aikaikkuna sulkeutui jälleen.⁷⁹ Etyk-konferenssin ja sen seurantakokousten myötä Neuvostoliiton ulkopoliittinen diskurssi muuttui muun muassa siten, että ihmisoikeuksien puolustaminen tuli osaksi ideologiaa. Ulkopoliittisen painostuksen vuoksi myös Neuvostoliiton sisällä poliittisen puheen tapa muuttui, tosin käytäntö alkoi seurata puheita vasta vuoden 1987 jälkeen.⁸⁰

Reino Paasilinna lähestyy 1970-luvun glasnosta tiedonvälityksen muutosten kautta. Paasilinnan mukaan puoluejohto vastasi glasnost-puheilla propagandakoneiston ongelmiin: vanhanaikainen agitaatiotoiminta ei enää onnistunut, kun läntisen maailman uutiset alkoivat olla yhä helpommin saavutettavissa radioiden ja TV-vastaanottimien kehittymisen myötä. 1970-luvun loppupuolella joukkotiedotuksen havaittiin olevan uudistamisen tarpeessa, ja tähän tarpeeseen pyrittiin vastaamaan puhumalla glasnostista, joka takaisi uudenlaisen tiedonvälityksen ajan.⁸¹ 1970-luvun glasnost ei puheista huolimatta saanut aikaan suuria muutoksia tiedonvälityksessä. Paasilinnan mukaan puoluejohto halusi ensisijaisesti muuttaa todellisuudesta kertovaa kuvaa, ei itse todellisuutta.⁸² Kriittiset kirjoitukset lehdistössä sallittiin, mutta kritiikki ei ulottunut politiikan ylimpiin kerroksiin, ja siksi muutokset jäivät tapahtumatta. Paasilinnan tulkinta nojaa ajatukseen glasnostista nimenomaan kriittisenä journalismina, vaikka hän 1970-luvun glasnostista kirjoittaessaan kuvailee myös puoluejohdon ja ammattiliikkeiden motiiveja.

Paasilinna siteeraa Brežneviä, joka määritteli glasnostin vuonna 1970 puolueen toiminnasta tiedottamiseksi puolueen massoille ja kaikille työtätekeville.⁸³ Myös kansalaisia rohkaistiin aktiivisuuteen: jo 1960-luvun alkupuolelta lähtien päivä- ja paikallislehtiä kehoitettiin julkaisemaan enemmän ja avoimemmin lukijoiden kirjeitä. Lisäksi samoihin aikoihin perustettiin ns. kansan kontrollikomiteoita, jotka niin ikään saivat jonkin verran palstatilaa. Näillä palstoilla saatettiin esittää myös

⁷⁹ Urban, 44.

⁸⁰ Saari, Sinikukka: *Kolmas kori kumossa. Euroopan turvallisuus- ja yhteistyökokous ja Neuvostoliiton ihmisoikeuskannat 1975–1990*. Poliittisen historian pro gradu -tutkielma, Helsingin yliopisto, Helsinki 2002, 92, 108–109.

⁸¹ Paasilinna, 30–42.

⁸² Sama, 30–32.

⁸³ Sama, 42.

kriittisiä arvioita, tosin usein ne puettiin pilakuvien tai pakinoiden muotoon.⁸⁴

Lukijakirjeiden suosio säilyi suurena Neuvostoliiton loppuvuosiin asti. Vielä 1980-luvullakin kaikkein kriittisimmät keskustelunavaukset esitettiin yleensä lukijoiden kirjeiden kautta.⁸⁵

Glasnost ei syntynyt tyhjästä, eikä Mihail Gorbatšov keksinyt sitä. Käsitteen aiempien tulkintojen tarkasteleminen auttaa hahmottamaan sitä, miten 1980-luvun poliittiset toimijat kokivat glasnostin. Glasnostin aiempien esiintymien asettaminen tapahtumahistoriallista taustaa vasten on tärkeää siksi, että toteutuneet poliittiset ratkaisut myös muokkaavat ajatusta käsitteen sisällöstä.

⁸⁴ Paasilinna, 42–48.

⁸⁵ On hyvä muistaa, että lehtien toimitukset käyttivät valtaa valikoimalla ja muokkaamalla lukijakirjeitä ennen julkaisemista. Ks. tarkemmin luku 4.

3 Gorbatšovin glasnost ja sen perustelut

Glasnost henkilöityy – syystäkin – Mihail Gorbatšoviin, josta tuli Neuvostoliiton pääsihteeri keväällä 1985. Gorbatšov nosti pääsihteerikautensa alussa poliittisen sanaston keskiöön glasnostin, jota hän sovelsi laveammin ja toisaalta myös konkreettisemmin kuin koskaan ennen, sillä ensimmäistä kertaa glasnost kytkeytyi myös käytännön poliittisiin päätöksiin. 1980-luvun glasnostista puhuttaessa on hyvä muistaa, ettei tämä edeltäjiään huomattavasti nuoremman ja dynaamisemman pääsihteerin aloittama poliittinen prosessi toteutunut ainoastaan ylhäältä alas. Yhdysvaltalainen aatehistorioitsija ja politiikan tutkija Michael Urban on pyrkinyt nostamaan keskusjohtoisen politiikan tutkimuksen rinnalle ajatusta glasnostista vuorovaikutteisena prosessina. Hänen mukaansa puolueen johto ja median, erityisesti lehdistön, toimijat olivat vuorovaikutuksessa, jonka pohjalta glasnostin prosessi eteni. Gorbatšov neuvonantajineen halusi laajentaa tiedotusvälineiden toimintavapautta, mikä johti lopulta siihen, ettei muutos enää ollut puoluejohdon hallittavissa.⁸⁶

Perestroika eli uudelleenrakentaminen oli tarkoitettu nostamaan Neuvostoliiton talous siitä pysähtyneisyyden tilasta, johon Brežnevin pitkä valtakausi oli sen suistanut. Yhdysvaltojen teknologinen ja taloudellinen etumatka oli huolestuttavalla tavalla pidentynyt, byrokraattinen hallintojärjestelmä ei pystynyt uudistumaan, kulutustuotteiden laatu oli huono ja puolustusmenoihin käytettiin valtava osa budjetista. Tässä tilanteessa Gorbatšovin suunnitelma oli vahvistaa ja tehostaa taloutta muun muassa sallimalla pienimuotoista yksityisyritysmistä, vähentämällä armeijan määrärahoja sekä kiinnittämällä huomiota tuotannon laatuun. Talouden vahvistamiseksi myös ulkopoliittisia suhteita paitsi Eurooppaan myös Aasiaan piti kehittää. Alkuvaiheessa, vuoden 1985 tienoilla, perestroika oli nimenomaan talouden uudistusohjelma. Gorbatšoville kävi kuitenkin pian selväksi, että konservatiivinen vastustus puolueen johtoelimissä oli voitettava, ennen kuin todellisia muutoksia oli mahdollista saada aikaan.⁸⁷

Keskuskomitean propagandaosaston johtajan Aleksandr Jakovlevin mukaan vapaan

⁸⁶ Urban, 76–77.

⁸⁷ Brown 2009, 481–502.

tiedonvälityksen merkitys konservatismiin voittamisessa oli kaksitahoinen. Ensinnäkin oikeellisen tiedon saavutettavuus oli talousreformien edellytys jo siksi, että niitä voitiin tarkoituksenmukaisesti suunnitella. Toisekseen jotkin intelligentsijaan lukeutuneet ryhmät kannattivat vapaampaa tiedonvälitystä ja avoimempaa journalismia, ja koska näiden ryhmien mobilisointi konservatiivisia tahoja vastaan oli tärkeää, toiveet kannatti täyttää.⁸⁸ Talousreformien suunnitteluun vaadittavaa avoimuutta havainnollistaa Brownin mainitsema esimerkki Andropovin kaudelta. Gorbatsšov ja Nikolai Ryzkov nimitettiin keskuskomitean sihteeristöön, jossa heidän oli määrä tehdä ehdotuksia talouden tehostamiseksi. He eivät kuitenkaan saaneet luettavakseen yksityiskohtaista versiota Neuvostoliiton budjetista, sillä se oli luokiteltu salassa pidettäväksi jopa näin korkeassa asemassa olevilta puolueen virkamiehiltä.⁸⁹ Voi toki spekuloida, miten paljon juuri tämä tapaus vaikutti Gorbatsšovin ymmärrykseen rakenteellisten uudistusten tarpeesta, mutta ainakin hänelle oli oman kokemuksen kautta selvää, ettei talous voinut kohentua entisenkaltaisella toiminnalla.

Maaliskuussa 1985, pääsihteerikautensa alussa, Gorbatsšov tukeutui Leninin puheisiin ja kirjoituksiin esitellessään glasnostia keskuskomitealle.

”Meidän täytyy jatkaa glasnostin laajentamista [’rasshirenie glasnosti’]⁹⁰ puolueen, neuvostojen, valtakunnallisten ja yhteiskunnallisten organisaatioiden toiminnassa. Lenin puhui, että valtion vahvuus piilee massojen tietoisuudessa. Käytäntömme nojaa kokonaisuudessaan ihmisiin: mitä tietoisemmin he toimivat, sitä aktiivisemmin tukevat puoluetta, sen suunnitelmia ja ohjelmallisia tavoitteita.”⁹¹

Myös NKP:n 27. puoluekokouksessa vuotta myöhemmin pääsihteerin perustelut glasnostille olivat samankaltaiset: Leninin mukaan valtio on rikas kun sen kansalaiset tuntevat vastuunsa.⁹² Poliitiikan perusteleminen Leninin puheilla oli turvallinen retorinen siirto. Näin kukaan ei voinut syyttää politiikan uusia suuntaviivoja vääräoppisiksi, vaikka niiden avulla toteutettiin radikaaleja

⁸⁸ Urban, 75–76.

⁸⁹ Brown 2009, 482.

⁹⁰ 1970- ja 1980-luvuilla toistuneet vaatimukset glasnostin laajentamisesta tai laajentumisesta voidaan Petrovin mukaan tulkita siten, että käsitteeseen liittyi ajatus katkeamattomasta kehityksestä. Petrov, 109.

⁹¹ *Materialy vneotšerednogo plenuma tsentralnogo komiteta KPSS. 11. marta 1985 goda.* Politizdat, Moskva 1985, 11.

⁹² Ruutu, Katja: Future, Past and Present in Russian Constitutional Politics: Russian constitutions in a Conceptual-Historical Perspective. *Review of Central and East European Law*, 35/2010 (Ruutu 2010a). 97.

uudistuksia.

Perestroikan vastustus oli Gorbatšovin pääsihteerikauden alusta lähtien voimakasta, vaikka hän onnistuikin miehittämään keskuskomitean ja politbyroon nopeasti melko samanmielisillä poliitikoilla. Korkean aseman neuvostopoliitikot vastustivat uudistuksia saavutettujen etujen ja vallan menettämisen pelossa. Yksi perestroikan ensimmäisistä uudistuksista, toukokuussa 1985 hyväksytty alkoholin käyttöä ja valmistusta merkittävästi rajoittava laki, osoittautui pian paitsi tehottomaksi myös laajasti inhotuksi. Uudistuksen oli tarkoitus kohentaa taloutta, kun työpaikoilla juopottelu vähenisi, mutta niin ei käynyt, ja lisäksi kansantaloudelle tärkeät vodka- ja viinitulot jäivät saamatta. Alkoholilaki oli siis taloudellisesti ja poliittisesti epäonnistunut yritys. Se ei ollut ainoa tyytymättömyyttä aiheuttava uudistus, mutta koska se toteutettiin perestroikan varhaisessa vaiheessa, se löi leimansa koko uudistusohjelmaan. Vaikka muun muassa keskuskomitean sihteeri ja arvovaltainen politbyroon jäsen Jegor Ligatšov oli alkoholiuudistuksen tarmokas toimeenpanija, kansan tyytymättömyys kanavoitui Gorbatšoviin.⁹³ Samaan aikaan puolueen sisällä uudistusten vastustus lisääntyi. Muistelmissaan Gorbatšov kertoi keskuskomitean näkemyseroista turhautuneeseen sävyyn. Hänen mukaansa korkeassa asemassa oleva poliitikot tuntuivat uskovan, ettei järjestelmää ollut tarpeen muuttaa, vaan tilanne kohentuisi pienellä säätämällä. Gorbatšov kirjoittaa tämän tarkoittaneen käytännössä vain kosmeettisia muutoksia, samaan tapaan kuin remontoitavan talon julkisivu olisi peitetty maalauksella.⁹⁴

Gorbatšovin itsensä mukaan jako perestroikan vastustajien ja sen kannattajien välillä kärjistyi entisestään vuoden 1988 helmikuun täysistunnon jälkeen.⁹⁵ Tämä jako tuli näkyväksi samana keväänä, kun *Sovetskaja Rossija* -lehti julkaisi avoimesti perestroikan vastaisen kirjoituksen ja osa keskuskomitean poliitikoista asettui sen kannalle. Gorbatšov kirjoitti muistelmissaan, että tämä tapaus sai hänet ymmärtämään, että lopullinen jako uudistusmielisten ja konservatiivien välillä tulisi olemaan väistämätön.⁹⁶

⁹³ Brown 2009, 496.

⁹⁴ Gorbachev, Mikhail: *Memoirs*. Doubleday, London 1996, 250.

⁹⁵ Sama, 252.

⁹⁶ Sama, 252–253.

Gorbatšovin retoriikassa glasnost oli esillä heti pääsihteerikauden alussa, mutta vasta vuodesta 1987 lähtien siihen liitettiin uusia merkityksiä. Tammikuussa pidetyssä keskuskomitean kokouksessa Gorbatšov painotti, että glasnost, kritiikki, itsekritiikki ja demokratia olivat välttämättömiä eteenpäin vievän kehityksen kannalta. Hän puhui glasnostista aiempaa konkreettisemmin, ja vaati aktiivisuutta ja totuudenmukaisuutta erityisesti lehdistöltä. Gorbatšov esitti, että lehdistön tulisi tukea glasnostia (*podderživat glasnost*) tiedottamisen kautta. Tämän piti kuitenkin tapahtua vastuullisesti eikä sensaatiohakuisesti.⁹⁷ Puheessa toistui useaan kertaan vaatimus siitä, että jokaisen kansalaisen oli oltava aktiivinen, sillä maan tulevaisuus oli kansan käsissä. Vallitsevasta tilanteesta oli jo tehty tarvittavat johtopäätökset, ja nyt oli aika toimia: ”Aktiivisesti, rohkeasti, luovasti, asiantuntevasti!”⁹⁸

Petrovin sanoin Gorbatšov saattoi nyt alkaa puhua glasnostista siten kuin toisinajattelijat olivat käsitettä käyttäneet 20 vuotta aiemmin.⁹⁹ Uudella, laveammalla glasnostin käsitteellä Gorbatšov halusi heikentää puoluejohdon konservatiivien vastustusta ja siten saada omat uudistuksensa läpi. Tämä tarve konkretisoitui 1980-luvun loppua kohti tultaessa siksi, että taloudellinen elvytys ei ollut onnistunut: Neuvostoliiton budjetti oli vuosi vuodelta alijäämäinen ja ruuasta ja muista käyttötavaroista oli puutetta monilla alueilla.¹⁰⁰ Gorbatšov vastasi sisäpoliittisiin ongelmiin vaatimalla enemmän glasnostia, kun taas hänen vastustajansa – jotka jo vuosikymmenen loppuun mennessä olivat organisoituneet erilaisiksi poliittisiksi ryhmittymiksi sekä puolueen sisällä että sen ulkopuolella – pitivät glasnostia ja perestroikaa ensisijaisina syinä ongelmiin.

Urban huomauttaa, että vaikka lännessä Gorbatšovin lausuntoja lainattiin ahkerasti osoituksena politiikan muuttumisesta, hän silti varusti huomautuksiaan glasnostista erilaisilla rajoitteilla vielä silloinkin, kun lehdistö oli omaksunut käsitteen itselleen. Tästä esimerkkinä mainitaan Gorbatšovin tammikuussa 1988 painottaneen, että glasnostin tulee toteutua sosialismin etujen mukaisesti. Urbanin mukaan tällaiset lausunnot todistavat, että pääsihteeri pyrki osoittamaan jonkinlaista johtoasemaa

⁹⁷ *Materialy plenuma tsentralnogo komiteta KPSS. 27–28 janvarja 1987 goda.* Politizdat, Moskva 1987, 71.

⁹⁸ Sama, 72.

⁹⁹ Petrov, 110.

¹⁰⁰ Cohen & vanden Heuvel, 23–24.

ajatuksiin, jotka eivät enää olleet hänen hallinnassaan. Gorbatšovin glasnostin rajallisuus tuli esiin myös käytännössä, kun hän koki lehdistön menneen liian pitkälle. Urban mainitsee joukon esimerkkejä vuosilta 1989–1991, joissa Gorbatšov oli etukäteen yrittänyt puuttua lehtien julkaisupäätöksiin tai jälkikäteen moittinut niitä päätoimittajille. Keskuskomiteassa Gorbatšov suosi tiedotusvälineitä siitä, että ne olivat käyttäneet glasnostia väärin ja pyrkineet sillä kansan kiihottamiseen.¹⁰¹

Lehdistön sensuurin ulkoistaminen lehdistölle itselleen sai aikaan tilanteen, jossa toimittajakunta ei enää ollut riippuvainen politiikan ylätasoon määrittämisestä. Urbanin mukaan tämä ei ollut puoluejohdolle mieluinen tilanne, vaan glasnostin oli alun perin tarkoitus pysyä ohjattavissa. Toisin sanoen, Gorbatšov käytti glasnostin käsitettä aina suhteessa puolueen tavoitteisiin, ja kun käsite irtautui puolueen valvonnasta, nämä rajoitteet menettivät merkityksensä. Tällainen näkökulma puuttuu täysin Gorbatšoviin myönteisesti suhtautuvan Archie Brownin teoksista. Urban kuitenkin huomauttaa, ettei pidä juuttua kysymykseen siitä, kenen aloitteesta glasnostin käsite 1980-luvulla syntyi, sillä prosessin jatkuminen yhteiskunnassa on tätä kiinnostavampaa.¹⁰²

3.1 Sanan ja teon välinen kuilu

Neuvostoliittolainen politiikka oli hyvin liturgista: politiikkaa tehtiin puheilla enemmän kuin teoilla. Hruštšovin aikakaudesta lähtien uudet johtajat olivat vahvistaneet omaa valtaansa osoittamalla edeltäjiensä tekemiä virheitä.¹⁰³

Esimerkkinä tästä mekanismista poliittisten käsitteiden tasolla voidaan mainita *uskorenien* käsite: jo Juri Andropov oli pitänyt tärkeänä talouden uudistuksia, joista hän puhui iskusanalla *uskorenje*, kiihtyminen tai kiihdyttäminen.¹⁰⁴ Andropovin valitsema iskusana oli vastakkainen Brežnevin aikaa kuvanneelle termille *zastoi*, joka tarkoitti pysähtyneisyyttä. Andropovin jälkeen pääsihteeriksi valittiin iäkäs ja vanhoillinen Konstantin Tšernenko, jonka poliittinen linja oli lähellä Brežneviä. Kun Gorbatšov nousi valtaan, hän omaksui nopeasti käyttöönsä *uskorenien* käsitteen. Tämän voi nähdä toisaalta eron tekemisenä edeltäjään nähden mutta myös

¹⁰¹ Urban, 80–81.

¹⁰² Sama, 78–19, 82.

¹⁰³ Ruutu 2010b, 70.

¹⁰⁴ Kangaspuro, 16.

osoituksena Gorbatšovin myötämielisyydestä Andropovin politiikkaa kohtaan. Hieman myöhemmin Gorbatšov esitteli oman käsitteensä perestroikan, jonka merkitys oli jokseenkin sama kuin *uskorenien*, mutta se oli painokkaampi. Hän käytti näitä käsitteitä myös rinnakkain, jolloin kuitenkin uudemman käsitteen ilmaisuvoima oli vahvempi ja sitä toistettiin useammin.¹⁰⁵ Archie Brownin mukaan *uskorenien* käsite hiipui vähitellen Gorbatšovin käytössä kun huomattiin, ettei taloudellinen kasvu ollut uudistuspolitiikasta huolimatta nopeaa (eli kiihtynyttä, kuten käsite sananmukaisesti ehdottaa).¹⁰⁶

Monet Gorbatšovin avauksista olivat itse asiassa suoraa jatkumoa aiempien pääsihteerien retoriikkaan, vaikka käsitteet vaihtuivatkin. Suurin ero oli se, että Gorbatšov halusi myös todellisuudessa muuttaa vallitsevaa tilannetta. Esimerkiksi Andropovin puheet tuotantolaitosten, kolhoosien ja muiden paikallisten osastojen itsenäisyyden lisäämisestä ja yhteiskunnan rakenteiden demokratisoimisesta¹⁰⁷ olivat hyvin samankaltaisia kuin ne vaatimukset, joita Gorbatšov esitti NKP:n 27. puoluekokouksessa helmikuussa 1986. Siinä missä Andropov tyytyi kutsumaan paikallista itsehallintoa venäjänkielisellä sanalla *samoupravlenie*, Gorbatšov käytti tämän käsitteen rinnalla myös ilmauksia sosialistinen demokratia ja demokratia.¹⁰⁸ Sinänsä ei ole ihmeellistä, että Gorbatšovin linjaukset seurasivat Andropovin viitoittamaa tietä, sillä Andropov oli tukenut nuorta kollegansa tämän puolueuralla ja tiettävästi itse toivoi hänestä seuraajaa.¹⁰⁹ Gorbatšov teki eroa edeltäjiinsä paitsi käsitteistön eroavaisuuksilla myös käytännön politiikalla ja lakimuutoksilla.

McNair huomauttaa, että myös Leonid Brežnevin vuonna 1981 tekemiä aloitteita voi pitää yhtenevinä – ”in tone and context” – Gorbatšovin perestroikan kanssa.¹¹⁰ Archie Brownin mukaan Andropovin aikana yksi neuvostopolitiikan tavoitteista oli sallia ja rohkaista kriittistä keskustelua.¹¹¹ Vaikka johtajina Brežnev ja Andropov olivat keskenään erilaisia, heidän käsityksensä glasnostista eivät eronneet suuresti.

¹⁰⁵ Esim. *Materialy plenuma* 1987, 14–16.

¹⁰⁶ Brown 2009, 490.

¹⁰⁷ Andropov, J. V.: *Puheita ja kirjoituksia*. Weilin+Göös, Espoo 1984, 231.

¹⁰⁸ XXVII Sjezd Kommunističeskoj partii Sovetskogo Sojuza. *Stenografitšeskij ottšet*. Politizdat, Moskva 1986, 77–82.

¹⁰⁹ Brown 2009, 484.

¹¹⁰ McNair, 42–43.

¹¹¹ Brown, Archie: *Seven years that changed the world. Perestroika in perspective*. Oxford University Press, New York 2007, 93.

Andropov kannatti jonkinasteisen yhteiskunnallisen kritiikin sallimista toisin kuin edeltäjänsä, mutta tuskin kutsui sitä vielä 1980-luvun alussa glasnostiksi. Sekä Andropov että Gorbatšov ymmärsivät, ettei konservatismia voitettu muuten kuin kuuntelemalla ja rohkaisemalla sitä kritiikkiä, joka vallitsevaan järjestelmään kohdistui. Myöhemmän kehityksen valossa on selvää, ettei kritiikin pitäminen puoluejohdon hallinnassa olisi onnistunut ilman voimakeinoja, joista Gorbatšov sanoutui irti.

Sanojen ja tekojen välinen kuilu oli olemassa koko Neuvostoliiton historian ajan. Jo vuoden 1936 perustuslaissa kaikille Neuvostoliiton kansalaisille taattiin sananvapaus, lehdistönvapaus, kokoontumisvapaus ja oikeus julkisiin mielenosoituksiin.¹¹² Nämä vapaudet eivät toteutuneet Stalinin kaudella, eivätkä pitkään aikaan sen jälkeen. Ei ole yllättävää, että myös Gorbatšovin aikana hänen todellisia tarkoitusperiään epäiltiin. Epäilykset käyvät hyvin ilmi Freedom Housen vuonna 1987 toimittamasta haastattelukirjasta, jossa Neuvostoliitosta emigroituneet toisinajattelijat kertoivat näkemyksiään Gorbatšovista. Toisinajattelijoiden piirissä tavallinen ajatus tuntui olevan se, ettei Gorbatšovin pitäisi ottaa itselleen kunniaa niistä muutoksista, joita neuvostoliittolaiset ihmisoikeusaktivistit olivat vuosikymmenien ajan ajaneet.¹¹³ Lisäksi monissa puheenvuoroissa korostettiin toistaiseksi toteutuneen glasnostin rajallisuutta. Esimerkiksi aktivisti Vladimir Bukovski totesi, että koska tosiasiat tulisivat selviämään neuvostoliittolaisille ennemmin tai myöhemmin läntisten uutisten tai *samizdatin* kautta, puoluejohdon oli kannattavampaa kertoa puolitotuuksia kuin valehdella.¹¹⁴ Haastatteluissa korostui myös näkemys, että Gorbatšovin puheet glasnostista ja demokratiasta olivat suunnattu läntiselle yleisölle.¹¹⁵

Toisinajattelijoiden skeptisyys pitää asettaa kontekstiin kahdella tavalla: ensinnäkin monet heistä olivat kokeneet painostusta Neuvostoliitossa varsin hiljattain siksi, että

¹¹² Sajt konstitutsii rossijskoj federatsii, Konstitutsija (Osnovnoj zakon) Sojuza Sovetskih Sotsialistitšeskih Respublik (utverždena postanovleniem Tšrezvytšajnego VIII Sjezda Sovetov Sojuza Sovetskih Sotsialistitšeskih Respublik ot 5 dekabnja 1936 g.): http://constitution.garant.ru/history/ussr-rsfsr/1936/red_1936/3958676/chapter/10/#1010, viitattu 5.12.2013.

¹¹³ Sussman, Leonard R.: *Glasnost – how open?* Freedom House, New York 1987, 2–3, 7.

¹¹⁴ Sama, 1.

¹¹⁵ Sama, 21.

he olivat vaatineet juuri niitä uudistuksia, joista nyt oli tullut valtakunnanpolitiikkaa. Ei siis ole ihme, että he olivat loukkaantuneita jouduttuaan jättämään kotimaansa vain huomataksaan, että heidän sanomansa on nyt omaksuttu – ainakin näennäisesti – puolueen ylimmän johdon julkilausumiin. Toiseksi, haastattelut tehtiin maaliskuussa 1987, jolloin kovin monet Gorbatšovin alullepanemista uudistuksista eivät vielä näkyneet käytännössä. Tällöin ei vielä esimerkiksi ollut nähtävissä, että Neuvostoliitossa eristyksissä elänyt aktivisti Andrei Saharov saattoi jatkaa poliittista toimintaansa ja hänet valittiin kansanedustajien kongressiin vuonna 1989.¹¹⁶

Gorbatšovin glasnost-puhe ei siis ollut täysin ennenkuulumatonta, mutta vasta 1980-luvun lopulla se sai vastineensa todellisuudessa, kun käytäntö alkoi seurata puoluejohdon puheiden linjaa. Lehdistössä voitiin esittää eriäviä mielipiteitä ja puoluejohtoa sai arvostella, ja lisäksi lainsäädännöllä vahvistettiin paikallisia itsehallinnon rakenteita. Lehdistö omaksui glasnost-politiikan aikaansaaman toimituksellisen vapauden prosessinomaisesti, yrityksen ja erehdyksen kautta. Tämä prosessi oli käynnissä vielä vuoden 1988 keväällä. *Ogonjokissa* silloin työskennellyt toimittaja Nadežda Ažgihina kirjoittaa ajasta seuraavasti:

“It was a time of hopes, and a time of unprecedented enthusiasm; there was a surge of creativity and journalistic euphoria. The favourite joke among journalists of Ogonek was 'Who will they come to get first if things go back to the old ways?' This relative freedom came unexpectedly.”¹¹⁷

Lehdistön irtautuminen puolueen kontrollista ei tapahtunut hetkessä, mutta kun se oli toden teolla alkanut, paluu entiseen ei enää ollut mahdollinen. Samalla ne rajoitukset, joita Gorbatšov oli asettanut glasnostille, menettivät merkityksensä.

Samankaltainen kehitys toistui epävirallisten poliittisten ryhmittymien muodostumisessa, jota aikalaiskirjallisuudessa kutsutaan ”poliittiseksi glasnostiksi”. Poliittisten liikkeiden salliminen johti lopulta siihen, että ensimmäistä kertaa Neuvostoliiton historiassa pääsihteerillä ja puolueen johdolla oli useita julkisuudessa toimivia haastajia. Kun yksipuoluejärjestelmä mureni, uudet liikkeet olivat jo valmiina kyseenalaistamaan entisiä valtarakenteita. Poliittinen glasnost saavutti lopulta myös kommunistisen puolueen ja sen nuorisojärjestö Komsomolin. Vuonna

¹¹⁶ Brown 2009, 517.

¹¹⁷ Azhgikhina, Nadezhda: The Struggle for Press Freedom in Russia: Reflections of a Russian Journalist. *Europe-Asia Studies* 8:59/2007, 1251.

1989 jopa keskuskomitean äänestyksistä tuli julkisia – ensimmäistä kertaa sitten 1920-luvun. Glasnost tuli näkyväksi myös muissa liberaaleissa uudistuksissa: poliittisia vankeja vapautettiin, ulkomaille matkustamista helpotettiin ja uskonnon harjoittaminen tietyssä rajoissa sallittiin.¹¹⁸

Keskuskomitean kokouksessa heinäkuussa 1988 Gorbatšov piti puheen, jossa hän painotti useaan kertaan yksilöiden aktiivisuuden merkitystä. Tässä vaiheessa lehdistö oli jo omaksunut vapauden julkaista ja tuottaa moniäänistä journalismia. Glasnostin merkityksistä ja laajuudesta oli lisäksi ehditty käydä keskustelua politbyroon sisällä.

”Toiset ovat säikähtäneet sitä, että ihmiset ovat nyt energisempiä ja poliittisesti aktiivisempia. Puheissaan he tukevat perestroikaa – mutta vain nimellistä demokratiaa, glasnostia – mutta vain rajallista kritiikkiä, uudistuksia – mutta vain jos heidän itsensä kohdalla asiat pysyisivät totutulla tavalla, ennallaan. – – Tarvitaan konkreettisia ihmisiä toimimaan konkreettisen asian puolesta.”¹¹⁹

Glasnostin yhteydessä Gorbatšov toi yhä useammin esille konkreettisen toiminnan välttämättömyyden. Hän vaati monissa puheenvuoroissa sanojen realisoitumista teoiksi. Tämä viesti oli suunnattu ensisijaisesti konservatiivisille tahoille puolueorganisaatiossa, sillä vuoteen 1988 mennessä lehdistö ja kansalaisyhteiskunta olivat jo omaksuneet uudenlaisen ilmaisunvapauden ja kulttuurisen liennytyksen tavat.

Kristian Petrovin ohella myös Archie Brown lähestyy Gorbatšovia ja hänen aikalaisiaan sukupolviajattelun kautta. 60-lukulaisiksi (*šestidesjatniki*) kutsutut olivat ensimmäinen sukupolvi, joka oli syntynyt Neuvostoliittoon mutta saanut kokea sen todellisuuden ilman Stalinin vainoja. Stalinin kuolema vuonna 1953 ajoittui Gorbatšovin sukupolven nuoruuteen ja opiskeluaikaan, jolloin he omaksuivat suojasääkauden vapautuneen keskustelukulttuurin. Brown kirjoittaa, että vaikka samaan sukupolveen syntyneet voivat jakaa varsin erilaisia arvoja, on silti selvää, että vuonna 1955 poliittisen uransa aloittanut neuvostopoliitikko oli ratkaisevassa määrin ennakkoluulottomampi kuin kollegansa kaksikymmentä vuotta aiemmin.¹²⁰

¹¹⁸ Cohen & vanden Heuvel, 29.

¹¹⁹ *Materialy plenuma tsentralnogo komiteta KPSS. 29. ijulja 1988 goda.* Politizdat, Moskva, 1988, 7.

¹²⁰ Brown 2007, 34–36.

3.3 Gorbatšov innovatiivisena ideologina

Quentin Skinner kutsuu innovatiiviseksi ideologiksi poliittista toimijaa, joka muuttaa käsitteiden merkityssisältöä tai niiden arvolatausta uudenlaiseksi ja käyttää tällä tavalla valtaa. Hänen pyrkimyksensä on esittää oma toimintansa hyväksyttävänä ja mahdollisesti myös kiistää muunlaisen toiminnan oikeutusta. Käytännössä tämä tapahtuu kielenkäytön tasolla: ideologi voi antaa olemassa oleville käsitteille uusia merkityksiä tai arvottaa niitä eri tavalla kuin aiemmin. Skinnerin mukaan yleisempi strategia on kuitenkin joko laajentaa tai supistaa olemassa olevan käsitteen käyttöalaa. Näin voidaan antaa vaikutelma, ettei käsite sinänsä ole muuttunut. Silloin ideologinen vastapuoli joutuu pohtimaan, voiko sen omaksuma tapa soveltaa käsitteitä olla sittenkin virheellinen.¹²¹ Edellisessä luvussa todettiin, että Brežnev omaksui toisinajattelijoiden käyttämän glasnost-käsitteen omaan puheeseensa, mutta sovelsi sitä vain virkamiesbyrokratiasta puhuessaan. Hän siis kavensi käsitteen käyttöalaa, jolloin se muuttui konservatiivisen valtiopäämiehen retoriikkaan sopivaksi. Samalla Brežnev teki toisinajattelijoiden vaatimuksista vaarattomampia, sillä heidän iskusanansa tuli osaksi virallista politiikkaa.

Gorbatšovin glasnost ei alkuun poikennut suuresti hänen edeltäjiensä tulkinnoista. Kun kävi selväksi, että osa puolueen johtohahmoista piti perestroikan uudistuksia liian radikaaleina, niiden läpiviemiseen tarvittiin järeämpiä ideologisia työkaluja. Gorbatšov alkoi puhua glasnostista oikeanlaisen sosialismin toteutumisen ehtona. 1980-luvun loppua kohti glasnost muotoutui Gorbatšovin puheessa käyttöaloiltaan moninaisemmaksi. Lisäksi sen merkitys läpinäkyvyytenä ja laajempaan itsehallintona liitettiin demokratian käsitteeseen, jota puolestaan alettiin soveltaa aiempaa yksiselitteisemmin positiivisessa mielessä – silloinkin, kun sitä ei määritetty tarkemmin nimenomaan socialistiseksi demokratiaksi.¹²²

Gorbatšov ei kääntänyt glasnostin käsitteen aiempia merkityksiä pääläelleen, vaan ennemminkin lavensi sen merkityssisältöä ja käyttöalaa. Hänen retoriikkaansa voi tarkastella innovatiivisen ideologin ratkaisuna, sillä hän toisaalta yhdisti käsitteeseen haluamallaan tavalla sen varhaisia merkityksiä (Lenin), edeltäjiensä virallisen

¹²¹ Skinner 1988, 115–116.

¹²² Tästä tarkemmin luvuissa 4.1.3 ja 4.2.3.

politiikan merkityksiä sekä toisinajattelijoiden kritiikkiä. Käsitteen semanttinen joustavuus oli edullista uudistusmieliselle johdolle siksi, että sillä voitiin legitimoida radikaaleja uudistuksia nojaamalla joihinkin sanaan aiempiin liitettyihin mielikuviin. Glasnostin perusteleminen Leninin opetuksilla, mikä oli Gorbatšoville ominaista vielä vuonna 1988¹²³, osoitti uudistuspolitiikan kytkeytyvän sosialismin traditioon, jota konservatiivisimmatkaan tahot eivät voineet arvostella.

Aleksei Jurtšakin mukaan neuvostodiskurssissa Lenin oli ensisijainen ideologinen legitimizeetti (Master-Signifier) minkä tahansa uudistuspuheen yhteydessä. 1980-luvun lopulla Leniniin viittaaminen muuttui: kun aiemmin Leninin ideat oli yhdistetty tiettyyn historialliseen ajanjaksoon, nyt esiintyi uutena puolueen julkilausumissa se ajatus, että Leniniä oli tähän asti tulkittu väärin. Jurtšak näkee tässä paradoksin: toisaalta vaadittiin paluuta todelliseen Leniniin, ja toisaalta annettiin ymmärtää, ettei todellista Leniniä edes ollut aiemmin tunnettu.¹²⁴

Jussi Kurunmäki on määritellyt innovatiivisen ideologin tehtäväksi esitellä arveluttavalta vaikuttava toiminta hyväksyttävänä sitomalla se käsitteellisesti vallitseviin konventioihin. Toisin sanoen, olemassa olevien käsitteiden negatiivinen kaiku käännetään positiiviseksi.¹²⁵ Tällainen toiminnan malli tulee hyvin esiin, kun tarkastellaan glasnostin ohella muita Gorbatšovin käsitteellisiä innovaatioita. Ilmeisin esimerkki on perestroika, joka oli poliittisena käsitteenä turvallisempi kuin uudistus (*reforma*). Brownin mukaan reformin käsitteestä oli tullut tabu Prahan kevään jälkeen, eikä sitä haluttu käyttää heti uudistusohjelmaa esiteltäessä. Sen sijaan reformista voitiin puhua vuodesta 1987 lähtien, kun perestroika oli jo vakiintuneempi sekä sanana että käytännön politiikassa.¹²⁶ Radikaalimpi esimerkki käsiteinnovaatiosta on Gorbatšovin tapa puhua pluralismista, jota hän käytti muodossa sosialistinen pluralismi tai mielipiteiden pluralismi. Myöhemmin tiedotusvälineet omaksuivat käsitteen käyttöönsä myös ilman etuliitteitä.¹²⁷ Aiemmin pluralismin arvolataus neuvostoliittolaisessa kontekstissa oli ehdottoman

¹²³ *Materialy plenuma* 1988, 7, 26; *Materialy plenuma* 1987, 15, 24, 70.

¹²⁴ Jurtšak, Aleksei: *Esli by Lenin byl živ, on by znal, tšto delat. Golaja žizn voždja*. Teoksessa Prohorova, Irina: *Opyt isutšenija nedavnej istorii. Tom I*. Novoe literaturnoe obozrenie, Moskva 2011, 189.

¹²⁵ Kurunmäki, 146.

¹²⁶ Brown 2009, 490–491.

¹²⁷ Sama, 492.

negatiivinen, ja sillä viitattiin länsimaisen yhteiskuntajärjestelmän sekavuuteen tai haavoittuvuuteen. Gorbatšov oli ensimmäinen, joka käänsi käsitteen sisältämän asenteen positiiviseksi. Brown ajoittaa tämän käsitteen uudelleensyntymän niin ikään vuoteen 1987.¹²⁸

Uusien käsitteiden syntymisen ohella myös joistain vanhoista käsitteistä luovuttiin Gorbatšovin pääsihteerikauden aikana. Rjazanova-Clarke mainitsee perestroikan myötä virallisesta kielenkäytöstä hävinneiksi käsitteiksi niinkin keskeiset ilmaukset kuin kommunisti, kommunismi ja marxismi-leninismi. Lisäksi määrettä *sovetskij* (neuvosto-, neuvostoliittolainen) ei enää käytetty yhtä usein silloin, kun sillä viitattiin nykyhetkeen.¹²⁹ Tämänkaltaiset muutokset poliittisessa puheessa voivat helposti jäädä huomaamatta: on toki luonnollista, että nopeasti yleistyneet uudet sanat havaitaan helpommin kuin hiljalleen käytöstä hiipuneet ilmaukset. Neuvostoliiton poliittisessa diskurssissa havainnot ovat merkittäviä siksi, että niiden avulla voidaan osoittaa poliittisen puheen konventioiden olleen alttiita muutokselle jo ennen järjestelmän lopullista hajoamista.

Politiikan käsitteistön merkitys Neuvostoliiton johdolle oli valtava. Ruudun mukaan avainkäsitteiden uudelleenmäärittely antoi Neuvostoliiton poliittiselle eliitille mahdollisuuden kommentoida lokakuun vallankumouksen perintöä siten, että he vahvistivat omaa valtaansa edeltäjiinsä nähden. Näin muutokset politiikassa tehtiin puheella ja kirjoituksilla, ja maan ideologinen perusta valettiin poliittiselle käsitteistölle.¹³⁰ Brownin mukaan 1980-luvun lopun käsitteellinen muutos teki mahdolliseksi sen, että Neuvostoliiton todellisuutta saattoi katsoa ikään kuin uusin silmin. Muutoksen myötä ideologinen pohja, jolle koko neuvostojärjestelmä oli valettu, alkoi murtua.¹³¹ Gorbatšovin tavoite ei kuitenkaan ollut muuttaa vallitsevaa yhteiskuntajärjestelmää toisenlaiseksi, vaan uudistaa sitä sisältäpäin.¹³²

Jekaterina Mihailovskaja on kirjoittanut poliittisen käsitteistön muutoksesta kesällä 1990 järjestetyn kansanedustajien kongressin pöytäkirjoissa. Käsitteellinen uutuus

¹²⁸ Brown 2009, 175.

¹²⁹ Ryazanova-Clarke & Wade, 121.

¹³⁰ Ruutu kirjoittaa perustuslain käsitteistä (constitutional concepts), mutta uskon että voin kutsua näitä keskeisiä käsitteitä tässä yhteydessä avainkäsitteiksi. Ruutu 2010a, 79–82.

¹³¹ Brown 2009, 493.

¹³² Ruutu 2010a, 97.

oli suvereniteetin käsite, joka esiintyi kokouksessa pidetyissä puheissa jopa useammin kuin Boris Jeltsinin nimi.¹³³ Puheet suvereniteetista osallistuivat toiseen keskusteluun kuin glasnost-puhe: suvereenilla tai suvereniteetilla viitattiin venäläiskansallisen valtion oikeutukseen. Ruutu on esittänyt, että Gorbatsšoville suvereniteetti tarkoitti tasavaltojen osallistumista koko Neuvostoliiton työnjakoon, mutta Jeltsinin puheissa suvereniteetti tarkoitti neuvostotasavaltojen itsenäisyyttä.¹³⁴ Mihailovskajan mukaan kansanedustajien kongressin edustajat käyttivät suvereniteetin käsitettä myös silloin, kun asiasisältö ei siihen velvoittanut. Tämän hän näkee merkinä siitä, että käsite oli siirtynyt edustajien sanastoon ”ylhäältä käsin”, aivan kuten aiemmin *uskorenje* ja perestroika. Toisaalta on myös olemassa mahdollisuus, että provinssien edustajat halusivat käyttää keskuksen politiikassa muodikasta sanaa vaikuttaakseen edistyksellisiltä. Suvereniteetin ohella puheissa toistui myös muita uusia poliittisia käsitteitä kuten oikeusvaltio (*pravovoe gosudarstvo*) sekä paikallinen itsehallinto (*mestnoe samoupravlenie*).¹³⁵

Suvereenin käsite yhdistettiin huomattavan usein demokratian tai demokraattisen käsitteisiin. Mihailovskajan mukaan näitä kaikkia käsitteitä yhdisti se, että edustajat käyttivät niitä yksinomaan positiivisessa mielessä. Merkityssisällöt olivat kaikkien uusien käsitteiden kohdalla moninaisia ja epämääräisiä, mikä ei heikentänyt niihin liitettyä positiivista arvolatausta. Siinä missä suvereenin käsite oli kesällä 1990 vasta idea, jonka toteutuminen nähtiin toivottavana, demokraattiset käytännöt olivat jo toteutuneet – mistä koko kansanedustajien kongressi oli osoitus. Vielä Gorbatsšovin pääsihteerikauden alkupuolella yleisesti käytetty ilmaus sosialistinen demokratia esiintyi puheissa enää harvoin.¹³⁶ Vaikka suvereenin käsite ei suoraan pyrkinyt valtaamaan glasnostin tai perestroikan käsitteiden merkityskenttää, se on hyvä esimerkki Jeltsinin esittelemästä ideologisesta innovaatiosta, joka saavutti nopeasti merkittävän aseman poliittisessa kielenkäytössä.

Kongressin pöytäkirjoissa Gorbatsšovin käsiteinnovaatiot eivät juuri nouse esiin. Gorbatsšovin sanoiksi Mihailovskaja laskee käsitteet perestroika, *uskorenje*, glasnost

¹³³ Mihailovskaja, Jekaterina: *Polititšeskie slova kak veštši, ili opyt tštenija odnoj stenogrammy*. Teoksessa Prohorova, Irina: *Opyt isutšeniija nedavnej istorii. Tom 1. Novoe literaturnoe obozrenie*, Moskva 2011, 168.

¹³⁴ Ruutu 2010a, 101.

¹³⁵ Mihailovskaja, 165–171.

¹³⁶ Sama, 168–169, 171–172.

ja *hozrastšet*.¹³⁷ Kansanedustajien kongressi ei toki ole kattava kuvaus kaikesta aikakauden poliittisesta kielestä. Mihailovskajan esimerkit ja havainnot jäsentävät kuitenkin niitä muutoksia, joita poliittisessa kulttuurissa tapahtui Gorbatsovin pääsihteerikauden loppua kohti.

Kaikki käsitteistön muutokset Gorbatsovin kaudella eivät koskeneet politiikan ylätasoa. Rjazanova-Clarke huomauttaa, että aiemmin tabuna pidetyt alatyyliset ilmaukset pääsivät nyt lehtien sivuille. Tämä oli monen mielestä osoitus siitä, että lehdistön taso oli laskenut.¹³⁸ Glasnostin myötä myös seksismi ja porno tulivat näkyviksi tiedotusvälineissä. Yhdysvaltalainen sosiologi Nancy Ries kutsuu ilmiötä nimellä ”sexual glasnost”.¹³⁹ McNair kirjoittaa, että pehmoporno tuli lehdistöön läntisen vaikutuksen myötä: läntisiä tiedotusvälineitä pidettiin mallinmukaisina, ja niistä omaksuttiin myös sukupuoliroolien kuvasto. Neuvostoliitossa seksuaalisuus oli kielletty aihe, joka nyt karnevalisoitiin.¹⁴⁰ Epäilemättä tämä oli lehdille myös tapa saada lisää lukijoita, kuten se on yhä nykyisinkin. Median viihteellistyminen ja banalisoituminen¹⁴¹ nähdään usein kolikon kääntöpuolena, ja ehkä siksikin neuvostoliittolaisessa historian tutkimuksen perinteessä glasnostiin on usein viitattu pullon henkenä. Kun se oli kerran vapautettu, sitä ei enää saatu hallintaan.¹⁴²

3.4 Gorbatsovin perintö

Archie Brown kuvaa vuoden 1988 kesää käännekohdaksi, jolloin uudistuspolitiikasta siirryttiin koko järjestelmää koskevaan muutokseen.¹⁴³ Voidaan kuitenkin ajatella, että samaan aikaan valta ohjata tapahtumien kulkua oli lipsumassa puoluejohdon käsistä. Erityisesti vuosien 1986–1988 aikana Neuvostoliitossa oli syntynyt huomattava määrä epävirallisia poliittisia liikkeitä. Ryhmittymät olivat alkuun enimmäkseen perestroikalle myöntämielisiä ja julistivat ”auttavansa perestroikaa alhaalta käsin”. Hieman myöhemmin kansallismieliset ryhmät ja konservatiiviset

¹³⁷ *Hozrastšet* on käsite, jolla tarkoitettiin eräänlaista kattavaa kirjanpitoa ja työn tuottavuuden seuraamista. Mihailovskaja, 187.

¹³⁸ Rjazanova-Clarke & Wade, 114–115.

¹³⁹ Ries, Nancy: *Russian talk. Culture and conversation during perestroika*. Cornell University Press, Lontoo 1997, 179.

¹⁴⁰ McNair, 202–203.

¹⁴¹ Azhgikhina, 1246.

¹⁴² McNair, 204.

¹⁴³ Brown 2009, 485.

kommunistit järjestäytyivät liikkeiksi.¹⁴⁴ Myös lehdistö oli muuttunut lyhyessä ajassa perustavanlaatuisesti: koettelemalla sallitun rajoja toimitukset omaksuivat aiemmin niille tuntemattoman lehdistönvapauden periaatteet. Michael Urbanin mukaan kriittinen journalismi ruokki itseään, ja tabujen rikkomisesta tuli lähes itsetarkoituksellista.¹⁴⁵ Brown on kuvaillut muutoksen taustaa seuraavasti:

*”Previously, they [kirjailijat, tiedemiehet, tutkijat] had talked in one way round the kitchen table and in a much more circumspect manner when writing or in public speech. A private glasnost had developed ever since Khrushchev’s time. Now it became a public glasnost. Before the end of 1989, glasnost had become virtually indistinguishable from freedom of speech.”*¹⁴⁶

Lisäksi epäviralliset poliittiset liikkeet tekivät omia usein pienimuotoisia mutta ennakkoluulottomia julkaisujaan, jotka ilmestyivät virallisen lehdistön rinnalla ja ajoivat sitä radikaalimpaan suuntaan.¹⁴⁷

Pääsihteeriä radikaalimpien liberaalien ryhmittymien riveissä Gorbatšovin Moskovaan kutsuma Sverdlovskin puoluejohtaja Boris Jeltsin niitti suosiota. Keväällä 1989 hän nousi kansanedustajien kongressiin mahtavalla äänisaaliilla, ja kesällä 1990 hänet valittiin Venäjän sosialistisen neuvostotasavallan korkeimman neuvoston puheenjohtajaksi eli käytännössä presidentiksi. Jeltsin ja hänen vuonna 1990 perustettu Demokraattinen Venäjä -puolueensa¹⁴⁸ ajoivat yhä liberaalimpaa politiikkaa samalla kun konservatiiviset tahot vaativat paluuta perinteisempiin arvoihin. 1990-luvun alkuun mennessä ajatus vahvasta venäläiskansallisesta valtiosta oli saanut laajaa kannatusta niiltä, jotka kokivat lisääntyvän demokratian uhkana.¹⁴⁹ Eri suuntiin vetävien voimien keskellä Gorbatšov taipui ajattelussaan konservatiivisempaan suuntaan¹⁵⁰, mikä ei kuitenkaan ehtinyt toteutua politiikassa.

Maaliskuussa 1990 Gorbatšov valittiin kansanedustajien kongressin äänestyksessä Neuvostoliiton ensimmäiseksi presidentiksi. Presidentin virka perustettiin myös moniin muihin neuvostotasavaltoihin. Samaan aikaan omaksuttiin käytäntö parlamenttivaaleista, joita järjestettiin vielä saman vuoden aikana esimerkiksi Baltian

¹⁴⁴ Rešetnikov, Oleg: Neformalnye objedinenija v SSSR v gody perestrojki. *Vlast* 11/2009, 26–28.

¹⁴⁵ Urban, 79, 83.

¹⁴⁶ Brown 2009, 494.

¹⁴⁷ Urban, 118.

¹⁴⁸ Brown 2009, 553–554.

¹⁴⁹ Sama, 485, 509.

¹⁵⁰ Brown 2007, 280.

maissa ja Georgiassa. Brownin mukaan nämä institutionaaliset muutokset oli suunniteltu osaksi demokratisaatiokehitystä, mutta niillä oli valtava ja ennakoimaton vaikutus Neuvostoliiton hajoamiseen.¹⁵¹

Elokuussa 1991 Neuvostoliiton varapresidentin Gennadi Janajevin johtama kansallismielinen konservatiiviryhmittymä pyrki kaappaamaan vallan Gorbatšovin lomaillessa Krimillä. Janajev julistautui Neuvostoliiton presidentiksi, mutta nopealla toiminnalla Jeltsin voitti kaappaajien kutsumat armeijan joukot puolelleen ja kaappaus epäonnistui.¹⁵² Vallankaappaajien usko yrityksen onnistumiseen perustui olettamuksiin, jotka osoittautuivat paikkansapitämättömiksi: Gorbatšov ei pelottelusta huolimatta suostunut edes väliaikaiseen vallanjakoon, Jeltsin ei tukenut kaappaajia vaikka vastustikin Gorbatšovia, eikä kaappaus onnistunut ilman voimakeinoja, joita kaappaajat epäröivät käyttää.¹⁵³ Elokuun vallankaappausyrityksen myötä oli selvää, että glasnost-politiikka oli onnistunut jo muuttamaan tiedotusvälineitä ja niiden toimintakulttuuria perinpohjaisella tavalla. Maria Eismont kirjoittaa venäläistä lehdistönvapautta käsittelevässä artikkelissaan elokuun vallankaappauksen tiedotustilaisuudesta, jossa *Nezavisimaja Gazetan* nuori toimittaja kysyi Janajevilta suoraan, oliko tämä omasta mielestään toteuttanut vallankaappauksen (*gosudarstvennyi perevorot*). Lehdistötilaisuudessa muutenkin epävarmasti esiintynyt¹⁵⁴ Janajev sen enempiä kuin hänen tukijajoukkonsa ei ollut valmistautunut tällaiseen suorapuheisuuteen, sillä sellaista ei vielä muutama vuosi aiemmin olisi voitu kuvitella.¹⁵⁵ Tiedotusvälineiden rooli vallankaappauksen epäonnistumisessa oli keskeinen.

Vallankaappauksen estänyt Jeltsin esiintyi sankarina. Panssarivaunun katolta pidetty puhe Valkoisen talon edustalla tarjosi dramaattista kuvastoa tiedotusvälineille niin Neuvostoliitossa kuin ulkomailla. Viimeistään kaappausyrityksen jälkeen oli selvää, että Jeltsin oli noussut valtakunnanpolitiikassa Gorbatšovia suositummaksi. Radikaalit moittivat Gorbatšovia hitaudesta ja päättämättömyydestä, konservatiivien mielestä hän oli antanut perestroikan mennä liian pitkälle. Tässä tilanteessa Jeltsinin

¹⁵¹ Brown 2009, 552.

¹⁵² Sama, 571.

¹⁵³ Sama, 568–570.

¹⁵⁴ Sama, 568.

¹⁵⁵ Eismont, Maria: Freedom postponed. *Index on Censorship* 38/2009, 123–124.

käsitteelliset innovaatiot vakiintuivat. Näitä olivat suvereeni tai suvereniteetti, joka tosin vielä 1990-luvun alkupuolella ymmärrettiin varsin laveasti, vapaus-käsitteistö sekä demokratia.

Demokratian käsitteen henkilöityminen Jeltsiniin oli osittain seurausta siitä, että Jeltsin asettui jo varhain Demokraattinen Venäjä -ryhmittymän johtoon. Vuosina 1990–1991 hänet miellettiin demokraattiseksi oppositioksi kutsutun laajemman kansanliikkeen vaikutusvaltaisimmaksi hahmoksi, etenkin Andrei Saharovin kuoleman ja kesäkuun 1991 presidentinvaalien menestyksen jälkeen.¹⁵⁶

Epävirallisilla poliittisilla ryhmittymillä oli Neuvostoliiton hajoamisessa suuri rooli, sillä ne toimivat foorumeina vaihtoehtoiselle keskustelulle ja kansalaisaktivismille.¹⁵⁷

Jo toukokuussa 1990 Jeltsin oli vaatinut Venäjän lakien suvereniteettia Neuvostoliiton lakien yli. Brownin mukaan tämä oli Jeltsinille ase taistelussa Gorbatšovia vastaan, mutta osoittautui ratkaisevaksi myös koko Neuvostoliiton hajoamiseen johtavassa kehityksessä. Brownin tulkinnan mukaan Gorbatšov pyrki tekemään neuvostovaltiosta demokraattisen ja liberaalin, kun taas Jeltsinin rooli järjestelmän purkamisessa oli suurempi kuin kenenkään muun.¹⁵⁸ Heti elokuun vallankaappausyrityksen jälkeen Jeltsin kielsi NKP:n toiminnan Venäjän sosialistisessa neuvostotasavallassa, ja pian sen jälkeen koko puolue lakkautettiin. kommunistinen puolue lakkautettiin.¹⁵⁹ Joulukuussa 1991 Venäjän, Valko-Venäjän ja Ukrainan edustajat kokoontuivat Brestin kaupunkiin Valko-Venäjälle, jossa solmittiin sopimus Itsenäisten valtioiden yhteisön perustamisesta. Samalla todettiin Neuvostoliiton de facto lakanneen olemasta, ja joulukuun lopulla Mihail Gorbatšov erosi tehtävästään. Muutokset tapahtuivat lopulta hyvin nopeasti: kuten Brown on osuvasti todennut, ”history speeded up during perestroika”.¹⁶⁰

Neuvostoliiton perijänä pidetty Venäjän federaatio ajautui talousvaikeuksiin eikä Jeltsinin heikko hallinto kyennyt sitä pelastamaan. Populistinen ja alkoholi- ja

¹⁵⁶ Brown 2009, 553.

¹⁵⁷ Urban, 115.

¹⁵⁸ Brown 2009, 554.

¹⁵⁹ Sama, 571.

¹⁶⁰ Sama, 508.

terveysongelmainen Jeltsin ei ollut sellainen vahva johtaja, jota monet olivat hänestä toivoneet. Ylevät puheet demokratiasta osoittautuivat sanahelinäksi, kun harvat ja valitut saivat kahmittua itselleen valtaa ja omaisuutta 1990-luvun alkuvuosina. Vuosikymmenen puoliväliin mennessä Jeltsin oli jo menettänyt kansansuosionsa. Entinen suurlähettiläs Antti Karppinen kutsuu tätä vaihetta Neuvostoliiton ja Venäjän historiassa ”kommunistien ja demokraattien kaksoispetokseksi”. Kun Neuvostoliiton viimeisinä vuosina laajamittainen korruptio ja yhteiskuntajärjestelmän heikkous paljastuivat, syntyi eräänlainen ideologinen tyhjiö, jota pyrittiin täyttämään puheella demokratiasta ja markkinataloudesta. Ennen pitkää tämäkin osoittautui petokseksi, sillä viranomaiset eivät pystyneet suojaamaan tavallisten kansalaisten oikeuksia tai omaisuutta. Karppisen mukaan epäoikeudenmukaisuuden kokemus horjutti ihmisten uskoa minkäänlaisiin uudistuksiin ja demokratiaan ylipäänsä.¹⁶¹

Urban lainaa tutkimusta, jonka mukaan jokainen Gorbatšovin edeltäjä Neuvostoliiton historiassa oli käyttänyt glasnostin käsitettä puhuessaan tiedonvälityksestä.¹⁶² Tästä huolimatta käsitteen poliittinen merkitys kasvoi ratkaisevaksi vasta Gorbatšovin käytössä. Hänelle glasnost oli myös merkityksiltään laveampi käsite kuin millaisena se oli aiemmin politiikassa esiintynyt. Sillä oli kuitenkin rajansa: glasnostin oli palveltava puolueen etua. Kun avoimuuspolitiikkaa oli ryhdytty käytännössä toteuttamaan, glasnostin rajojen määrittely karkasi puoluejohdon ulottumattomiin. Neuvostoliitto ei enää ollut rakenteellisesti samanlainen yhteiskunta kuin Gorbatšovin pääsihteerikauden alussa. Yksipuoluejärjestelmän perusta oli murentunut, ja lehdistö oli saavuttanut puoluejohdosta riippumattoman aseman. Glasnostin myötä Neuvostoliitosta tuli moniääninen yhteiskunta, jossa puolueen yksinvallalla ei enää ollut oikeutusta. Nimeämällä tämän luvun Gorbatšovin perinnöksi olen halunnut osoittaa, että tämä moniäänisyys voidaan lukea osin Gorbatšovin ansioksi – siitä huolimatta, ettei se ollut hänen tavoitteensa.

¹⁶¹ Karppinen, Antti: *Venäjän aatetta jäljittämässä*. WSOY, Helsinki 1999, 27–29.

¹⁶² Urban, 77.

4 Lehdistöaineiston analyysi

Lehdistöaineisto on rajattu ajallisesti kolmeen kuukauden mittaiseen jaksoon. Ajankohdat on valittu seuraamalla sellaisia uutistapahtumia, joiden myötä glasnostiin liittyvien teemojen on voinut olettaa nousseen julkiseen keskusteluun. Vuoden 1988 lehdistötarkastelu liittyy *Sovetskaja Rossija* -lehdessä julkaistuun perestroikan uudistuksia vastustavaan lukijakirjeeseen ja sen aiheuttamiin reaktioihin. Seuraava tarkastelu sijoittuu vuodenvaihteeseen 1991–1992, jolloin Venäjällä hyväksyttiin uusi, entisiä lakeja huomattavasti liberaalimpi lehdistölaki. Viimeisen lehdistötarkastelun ajankohdan perusteluna on suositun TV-toimittaja Vladislav Listjevin poliittinen murha keväällä 1995. Vaikka aineisto ei ole aina seurannut uutistapahtumia kuten ennalta olen odottanut, pidän tätä menetelmää tarkoituksenmukaisena. Venäjän talouslehdistöä tutkinut Katja Koikkalainen huomauttaa, että usein mediatutkimuksissa suositaan ns. normaalia uutisviikkoa valitsemalla esimerkiksi suomalaisessa kontekstissa tarkasteluun tammikuun viimeinen viikko.¹⁶³ Tässä tutkielmassa ”normaalin uutisviikon” löytäminen aikakaudelta olisi ollut varmasti yhtä haastavaa kuin lehdistöaineiston kannalta hedelmällisten ajankohtien kartoittaminen ylipäänsä: kuukautta lyhyempi ajanjakso ei olisi mahdollistanut tietyn keskustelun seuraamista, ja toisaalta kuukauden mittaisiin jaksoihin mahtuu aina sekä juhlapyyhiä että valittuna aikana uutismaailmaa mullistaneita tapahtumia.

Kuten edellä on todettu, Mihail Gorbatšov esitteli näkemyksiään glasnostista ensimmäisen kerran pääsihteerin asemassa vuonna 1985, ja vuosien 1986 ja 1987 aikana käsitteestä tuli olennainen osa pääsihteerin uudistuspolitiikkaa – jopa sen perimmäinen edellytys. Glasnostin siirtyminen politiikan linjapuheista käytäntöön tapahtui kuitenkin hitaammin. Brian McNair esittää, että Tšernobylin ydinvoimalaonnettomuus huhtikuussa 1986 oli lehdistölle testi, jota se ei läpäissyt.¹⁶⁴ Historiantutkija Kevin O’Connorin mukaan onnettomuuden myötä Gorbatšoville kävi epäkiitollisella tavalla selväksi, ettei glasnost-propaganda yksin riitä, vaan

¹⁶³ Koikkalainen, Katja: Mediaa mittaamassa: määrälliset menetelmät venäläisen journalismin tutkimuksessa. Teoksessa Aitamurto, Kaarina – Lassila, Jussi – Salmi, Anna-Maria – Viljanen, Elina: *Suuri ja mahtava metodologia? Lähestymistapoja Venäjän ja Itä-Euroopan tutkimukseen*. Edita, Helsinki 2010, 313–314.

¹⁶⁴ McNair, 65.

tiedonvälityksen on todella muututtava vapaammaksi.¹⁶⁵ Tšernobylin onnettomuuden uutisointi epäonnistui, mutta jo keväällä 1988 glasnost-politiikan aikaansaama muutos oli havaittavissa lehdistön toiminnassa. O'Connor mainitsee esimerkkinä Vuoristo-Karabahin konfliktin. Siitä huolimatta, että kevään 1988 uutisointi Azerbaidžanin ja Armenian välejä hiertäneestä aluekiistasta oli yksipuolista ja niukkaa, jo arasta aiheesta kirjoittaminen ja kirjoitusten julkaiseminen kuvastavat suurta muutosta menneeseen nähden.¹⁶⁶ Esitettyjen arvioiden pohjalta olen aloittanut lehdistötarkastelut vasta vuodesta 1988, jolloin glasnostin rajoja koeteltiin paitsi tiedotusvälineissä myös kommunistisen puolueen johdossa.

Venäläistä mediakenttää tutkinut Ivan Zassoursky näkee vuoden 1991 käännekohtana, jonka jälkeen tiedotusvälineiden rooli muuttui propagandakoneistosta ”neljänneksi valtiomahdiksi”. Sanomalehtikentän johtaviksi julkaisuiksi hän luokittelee vuosina 1986–1990 *Moskovskie Novosti* (jonka englanninkielinen versio oli *Moscow News*) ja *Ogonjokin*. *Pravdan* asema Neuvostoliiton ensisijaisena mediana päättyy Zassourskyn mukaan jo vuoteen 1985, ja vuodesta 1991 lähtien Zassoursky luonnehtii sitä johtavaksi oppositiojulkaisuksi.¹⁶⁷ *Pravdan* muutos on seurausta kommunistipuolueen kohtalosta. Elokuussa 1991 Jeltsin lakkautti *Pravdan* samalla kun kommunistipuolue kiellettiin. *Pravda* jatkoi ilmestymistä kuitenkin vain lyhyen tauon jälkeen vanhan toimituksen voimin, mutta uudelleenrekisteröitymisen jälkeen *Pravdan* levikki ei koskaan yltänyt kovin merkittäviin lukuihin. Ajoittamalla seuraavat lehdistötarkastelut vuodenvaihteeseen 1991–1992 ja kevääseen 1995 olen toivonut, että lehtien luonteen muuttuminen ehtisi tulla näkyviin myös niiden julkaisemissa kirjoituksissa.

Lehdet on käyty läpi sekä sanahauulla että lukemalla ne valittuna ajanjaksona kokonaisuudessaan. Näin on voitu osaltaan helpottaa glasnost-käsitteen esiintymistiheydessä tapahtuneen muutoksen aiheuttamaa epäsuhtaa: lukemalla lehdet myös ”glasnost-osumien” ulkopuolelta on voitu ottaa kantaa myös muihin

¹⁶⁵ O'Connor, Kevin: *Intellectuals and Apparatchiks. Russian Nationalism and the Gorbachev Revolution*. Lexington Books, Oxford 2006, 84.

¹⁶⁶ O'Connor, 71–74.

¹⁶⁷ Zassoursky, Ivan: *Media and Power. Russia in the Nineties*. Teoksessa Nordenstreng, Kaarle – Vartanova, Elena – Zassoursky, Yassen: *Russian Media Challenge*. Kikimora publications, Helsinki 2001, 86–89.

käsitteellisiin muutoksiin valittuina aikakausina. Sähköisesti saatavilla oleviin lehtiin on toteutettu systemaattinen sanahaku (hakusanalla glasnost) Integrum-tietokannassa, minkä jälkeen nämäkin lehdet on luettu valitulta ajanjaksolta kokonaan. Sähköisestä tietokannasta puuttuvat kaikki *Moscow News* -lehdet sekä osa *Ogonjokin* numeroista vuosilta 1991, 1992 ja 1995. Lehtien lukeminen kokonaisuudessaan on myös helpottanut kokonais kuvan muodostamista siitä, miten valitut lehdet muuttuivat tarkastelussa olevien vuosien aikana. Näihin muutoksiin palataan tarkemmin alaluvuissa.

Taulukko 1. Glasnost-kirjoitusten määrä suhteessa seurantajaksena julkaistuihin lehtien numeroihin.

	1988	1991–1992	1995
<i>Pravda</i>	70 / 30	3 / 24	8 / 20
<i>Ogonjok</i>	17 / 5	3 / 5	1 / 5
<i>Moscow News</i>	16 / 5	4 / 6	1 / 5
yhteensä	103 / 40	10 / 35	10 / 30

Taulukkoon 1. on kerätty sekä ajankohtana ilmestyneiden lehtien määrät että niissä julkaistut kirjoitukset, joissa sana glasnost on esiintynyt vähintään kerran. Luvussa on huomioitu kaikki mahdolliset tekstilajit. Tekstilajeja on esiintynyt kaikkina seuranta-aikoina varsin erilaisia – mukaan on mahtunut jopa yksi rakkausruno – mutta ylivoimaisesti yleisimpiä niistä ovat uutiset, mielipidekirjoitukset tai lukijakirjeet sekä toimituksen kirjoittamat katsaukset tai pääkirjoitukset. Lehtiä on luettu mainittua uutistapahtumaa seuranneesta päivästä lukien kuukauden ajan, siten että lopulliset ajanjaksot ovat 14.3.–13.4.1988, 28.12.1991–27.1.1992 sekä 2.3.–3.4.1995. Taulukosta on selvästi nähtävissä glasnost-viittausten määrän vähentyminen 1990-luvulle tultaessa. Tekstien sisältöä ja määrää analysoidaan tarkemmin seuraavissa luvuissa.

Sanomalehtien painosmääriä ei aina julkaistu Neuvostoliiton aikana lehtien toimitustiedoissa, kuten nykyisin on tapana. Tilastotieto vuodelta 1974 kertoo, että

Pravdan levikki oli tuolloin ollut 10 300 000¹⁶⁸ kappaletta ja *Ogonjokin* noin kaksi miljoonaa.¹⁶⁹ Vuoden 1988 tilastoa ei ole ollut saatavilla, mutta vuodenvaihteessa 1991–1992 *Pravdan* lukijoita oli enää 2 628 000 ja *Ogonjokin* 1 790 000. Toisin sanoen, *Pravdan* painosmäärä oli vähentynyt huomattavasti, ja *Ogonjokin* myös jonkin verran. Keväällä 1995 *Pravdaa* luki enää 210 000 ihmistä, *Ogonjokia* 100 000 ja *Moscow Newsiä* 48 600.¹⁷⁰ *Moscow Newsin* osalta aiempia tarkkoja levikkitietoja ei ole ollut saatavilla, mutta sen painosmäärä oli *Pravdaan* ja *Ogonjokiin* suhteutettuna jo aiemmin pieni.¹⁷¹ On joka tapauksessa selvää, että lehtien lukeminen yleisesti ottaen väheni valittuna ajankohtana. Suurin selitys lehtien lukemisen kulttuurin muutokselle on taloudellinen: vain harvalla oli varaa sanomalehtiin. Kun lehtiä aiemmin tilattiin kotiin, nyt ne hankittiin satunnaisemmin irtomyyntistä. Suurten sanomalehtien sijaan ihmiset alkoivat suosia paikallislehtiä, joilla oli pienempi levikki mutta toisaalta myös parempi yhteys lukijoihinsa kuin ennen niin valtavilla neuvostoliittolaisilla lehdillä.¹⁷²

4.1 Glasnostin rajat – keskustelua keväällä 1988

4.1.1 Perestroikan vastustajat saavat äänensä kuuluviin

Maaliskuussa 1988 Gorbatšov oli ehtinyt vaikuttaa Neuvostoliiton pääsihteerinä kolme vuotta. Näiden vuosien aikana perestroikan ohjelma tarkentui, ja sitä mukaa myös uudistusten vastustajat aktivoituivat. Vuoden 1987 tammikuun puoluekokouksessa Gorbatšov peräänkuulutti koko puolueorganisaation demokratisoimista, jolloin konservatiivinen vastustus lisääntyi. Vuoden 1987 alkuun mennessä Gorbatšov oli onnistunut miehittämään puolueen vaikutusvaltaisimman elimen, keskuskomitean johtavista henkilöistä koostuvan politbyroon, omilla liittolaisillaan. Sen sijaan keskuskomiteassa konservatiivisen leirin vaikutusvaltaisin poliitikko oli aiemmin maltillisena reformistina tunnettu Jegor Ligatšov, joka piti Gorbatšovin läheistä neuvonantajaa Aleksandr Jakovlevia kilpailijanaan. O'Connorin

¹⁶⁸ Bolshaja sovetskaja entsiklopedija, Pravda (izdatelstvo): <http://bse.sci-lib.com/article092179.html>, viitattu 16.11.2013.

¹⁶⁹ Bolshaja sovetskaja entsiklopedija, Ogonjok: <http://bse.sci-lib.com/article083635.html>, viitattu 16.11.2013.

¹⁷⁰ Painosmäärät on poimittu maaliskuun 1995 numeroiden toimitustiedoista.

¹⁷¹ Cohen & vanden Heuvel, 202.

¹⁷² Vartanova, 31.

mukaan Ligatšov koki velvollisuudekseen estää pääsihteerin ja Jakovlevin ajaman ”radikalismien” ja puhui keskuskomitean tapaamisissa liiallisen glasnostin vaaroista, varsinkin sen jälkeen, kun Jakovlev oli kesäkuussa 1987 nimitetty politbyroon täysjäseneksi. Hiljalleen voimistuvat kansallismielisten konservatiivien tahot tukivat Ligatšovia, jonka vaikutusvalta keskuskomitean sisällä kasvoi. O’Connor ei kuitenkaan usko, että Ligatšov olisi tavoitellut pääsihteerin paikkaa.¹⁷³

Maaliskuussa 1988 kemian yliopisto-opettajan Nina Andrejevan uudistuspolitiikkaa ruotiva essee julkaistiin *Sovetskaja Rossija* -lehdessä.¹⁷⁴ *Sovetskaja Rossija*, perinteisesti Neuvostoliiton hallituksen julkaisu, oli taipunut 1980-luvun puolivälin jälkeen konservatiivisten äänien kannattajaksi. Andrejevan kirjoitus ilmestyi sisäsivulla, mutta se nostettiin näkyvästi esiin myös etusivulla toimituksen kirjoittamalla mainoksella. Todellisuudessa Andrejevan kirje oli saapunut lehden toimitukseen jo syyskuussa 1987, ja sen olivat hioneet valmiiksi keskuskomitean poliitikot yhdessä lehden toimituksen kanssa.¹⁷⁵ Kirje julkaistiin uudelleen useissa paikallislehdissä, mikä tapahtui keskuskomitean – erityisesti Ligatšovin – suositusten vuoksi.¹⁷⁶

Nina Andrejevan kirjoitus oli suoranainen vyörytys uudistuspolitiikkaa vastaan. Ensisijaisesti tähtäimessä olivat perestroikan arkkitehdit, mutta neoliberaalit tai ”neoslavofilit” eivät myöskään säästyneet kritiikiltä. Andrejevan mukaan nuoret omaksuivat nihilistisen maailmankuvan, sillä he eivät voineet enää luottaa sosialismin periaatteisiin. Hän kertoi joutuvansa korkeakouluopettajana jatkuvasti keskustelemaan nuorten kanssa heitä askarruttavista kysymyksistä, joihin taas oli vaikea vastata yksiselitteisesti. Kirjoituksessa nuorten hämmennys esitettiin yhtenä perusteluna sille, että perestroika ja glasnost olivat jo menneet liian pitkälle. Andrejeva suomi myös näytelmäkirjailija Mihail Šatrovin Stalin-vastaisia teoksia, erityisesti näytelmää nimeltä Eteenpäin... eteenpäin... eteenpäin!, joka julkaistiin vuonna 1988.¹⁷⁷ Andrejeva kirjoitti Stalinista ihaillen, vaikka ei kiistänyt 1930-luvun vainoja.

¹⁷³ O’Connor, 112–116, 127.

¹⁷⁴ Ne mogu postupatsja printsipami. *Sovetskaja Rossija* 60/1988, 1, 3.

¹⁷⁵ O’Connor, 119.

¹⁷⁶ Brown 2009, 505.

¹⁷⁷ Tosin ainakin näytelmää koskeva osuus on todennäköisesti *Sovetskaja Rossijan* toimituksen myöhemmin lisäämää tekstiä. O’Connor, 118–119.

Andrejevan kirjoituksen tulkittiin olevan signaali puolueen politiikan suunnanmuutoksesta. Neuvostoliittolaiset lukijat olivat tottuneet lukemaan sanomalehtiä ”rivien välistä”, ja koska Andrejevan pitkä ja perusteellinen kirjoitus oli julkaistu laajalevikkisen lehden sivulla, nähtiin se merkinä siitä, että puoluejohto on muuttanut mieltään.¹⁷⁸ Gorbatšovin vastauksen viipyminen vahvisti syntyneitä mielikuvaa entisestään. Viivytys johtui uudistuksia vastustavien tahojen taktikoinnista: kirjeen julkaisemisen aikaan Gorbatšov oli matkalla Jugoslaviassa, ja Aleksandr Jakovlev oli juuri lähdössä vierailulle Mongoliaan.¹⁷⁹ Lopulta vastine¹⁸⁰ julkaistiin *Pravdassa* 5. huhtikuuta, lähes kolme viikkoa myöhemmin. McNairin mukaan sanomalehtiin kirjoitettiin paljon lukijakirjeitä glasnostin ja perestroikan puolesta heti Andrejevan kirjeen ilmestymisen jälkeen, mutta niitä ei painettu ennen kuin *Pravdan* artikkeli oli vahvistanut puolueen linjan.¹⁸¹

Lehdistöaineiston seuranta-aikana suurimpia uutistapahtumia olivat Gorbatšovin valtiovierailu Jugoslaviaan, Moskovassa järjestetty kolhoosityöntekijöiden yleisliittolainen kokous sekä Vuoristo-Karabahin konflikti. Andrejevan kirje herätti kaksi suoraa vastinetta, joista toisen julkaisi *Pravda* ja toisen hieman myöhemmin *Moscow News*. *Pravdan* vastineessa ei mainittu Andrejevaa tai hänen kirjoitustaan nimeltä, vaan siinä ikään kuin muistutettiin perestroikan kantavista ajatuksista. Tosin lukijoille oli selvää, että vastine kommentoi Andrejevan kirjoitusta – tämä kävi ilmi esimerkiksi otsikoista: Andrejevan kirjoitus oli otsikoitu En voi luopua periaatteistani, kun taas vastineen pääotsikko oli Perestroikan periaatteet. *Moscow Newsin* vastine oli niin ikään lukijakirjeen muodossa ja suunnattu suoraan Andrejevalle. Andrejevan tapaus ei ollut uutistapahtumana kuukauden merkittävin, ensinnäkään siksi, ettei keskuskomitean ristiriitoja puitu julkisuudessa, ja toisekseen siksi, että Gorbatšovin julkinen vastaus viipyi kolme viikkoa. Esimerkiksi lukijakirjeiden sävyyn Andrejevan tekstin voi silti arvioida vaikuttaneen.

¹⁷⁸ Brown 2009, 504–508.

¹⁷⁹ O’Connor, 119.

¹⁸⁰ Vastineen sisältöä eritellään tarkemmin sivuilla 55–56. Printsipy perestroiki: revoljutsionnost myshlenija i dejstvija. *Pravda* 96/1988, 2.

¹⁸¹ McNair, 101–102.

4.1.2 Aineisto laadullisesti

Vuoden 1988 lehdistöaineisto on seuraavassa jaettu analysoimista helpottaviin viiteen pääluokkaan. Tarkoitus ei ole tehdä tyhjentävää kategorisointia, vaan lähinnä hahmotella perusteltuja yleistyksiä aineiston teksteistä. Nimeämäni luokat ovat seuraavat: 1. periaatelitania, 2. glasnost-kritiikki ja siihen vastaaminen, 3. menneisyydenhallinta, 4. julkisuus sekä 5. läpinäkyvyys. Osa luokittelun perusteista liittyy siis selvemmin käsitteen käytön funktioon (luokat 1. ja 2.), kun taas toiset ottavat kantaa käsitteen sisältöön. Jotkut tekstit sisältävät piirteitä useammasta luokasta, jolloin olen sijoittanut ne siihen luokkaan, jonka mukaiset käyttötavat ovat mielestäni olleet ensisijaiset. Koko lehdistöaineistosta lähes 90 % on sijoitettu luokitteluun. Tässä luvussa esittelen luokkia ja niihin lukeutuneita tekstejä tarkemmin.

Periaatelitania pitää sisällään ne tekstit, joissa glasnostin käsitettä käytettiin osana arvojen ja tavoitteiden luetteloa. Tällainen monisanainen lista saattoi esiintyä lähes missä tahansa kontekstissa, mutta tyypillisin esimerkki oli politiikan ylätasoin julkilausuma. Usein periaatelitanian tekstit myös noudattivat puolueelle ominaista kankeaa kieltä. Periaatelitanioita esiintyi jonkin verran myös muissa tekstilajeissa, kuten lukijakirjeissä. Käsitteiden merkityksiin ei yleensä otettu kantaa eikä niitä avattu. *Pravdassa* kerrottiin Norjan suurkäräjien edustajien vierailusta Moskovaan, ja lainattiin Neuvostoliiton korkeimman neuvoston puheenjohtajan ja entisen ulkoministerin Andrei Gromykon¹⁸² lausuntoa:

*”Huolimatta siitä, että yhä on olemassa niitä, jotka ovat takertuneet entisenlaisiin työtapoihin, neuvostokansa tervehtii perestroikaa ilolla ja on omaksunut sen tavoitteet. Ja nämä tavoitteet ovat seuraavat: maan talouden elvyttäminen, tekniikan lisääminen, elin- ja työolosuhteiden parantaminen, ravinnonsaannin ja asumisen ongelmien ratkaiseminen, kulttuurin tason nostaminen sekä kansan koulutuksen ja sivistyksen järjestelmän perusteellinen parantaminen. Perestroika tarkoittaa myös sosialistisen demokratian, glasnostin ja uuden ajattelun muotoutumisen [’sotsialistitšeskoj demokratii, glasnost, formirovanie novogo myšlenija’] kehittämistä ja rikastamista.”*¹⁸³

Näissä teksteissä glasnostiin liitetty arvo oli yksiselitteisen positiivinen, sillä käsite

¹⁸² Brown 2009, 525.

¹⁸³ Prijom delegatsii stortinga. *Pravda* 100/1988, 4.

nivoutui ylhäältä päin määriteltyn ideologiaan, jota teksteissä propagoitiin. Usein litania koostui nimenomaan tulevaisuuden tavoitteista, mutta toisinaan kyse oli siitä, että kirjoitushetken ideologista perustaa piti jostain syystä kirkastaa, esimerkiksi juhlapuheissa tai vieraan valtion edustajille. Periaatelitania ei siis tarvinnut välttämättä suuntautua tulevaisuuteen.

Toisinaan periaatelitania on niin kattava, että yksittäisen käsitteen ala kaventui tai muuttui ainakin vähemmän merkitykselliseksi. Seuraavassa esimerkissä glasnostin merkitys jää lukijan määriteltäväksi – mitä on glasnost, jos demokratisaatio (*demokratizatsija*), rakentava kritiikki ja itsekritiikki ovat siitä erillisiä?

*”Onko tarvetta erikseen todistaa, miten tärkeää on, että jokainen koulumaailman puolueorganisaatio toimisi johdonmukaisesti ja aktiivisesti, vahvistaisi koulun demokratisaatiota, kollektiivien innovatiivisuutta, glasnostia, rakentavaa kritiikkiä ja itsekritiikkiä [’demokratizatsii žizni školy, razvitiju v kollektivah novatorskogo poiska, glasnosti, konstruktivnoj kritiki i samokritiki’] sekä omahyväisyyden ja tärkeilyn hävittämistä.”*¹⁸⁴

Nimeämällä tämän luokan periaatelitaniaksi olen halunnut kommentoida sosiologi Nancy Riesin esittämää ajatusta siitä, että vyöryvät litaniat ovat oleellinen ja erottamaton osa venäläistä puhetta.¹⁸⁵ Periaatelitaniassa arvojen tai tavoitteiden ilmaiseminen luettelomaisesti lisää niiden vaikuttavuutta. Riesin ajatus litaniasta on toisenlainen, sillä hän käyttää käsitettä yksinomaan valituslitania (*lamenting in litanies*) yhteydessä. Arkipuheen litaniat ovat Riesin mukaan rituaalinen tapa valittaa asioiden tilaa. Glasnostin myötä valituslitania siirtyi yksityisestä keskustelusta julkiseen, mihin ajatukseen palataan vielä 1990-luvun lehdistöaineiston tarkastelussa.

Toinen luokka käsittää glasnostin politiikkaa kritisoivat tekstit sekä vastaukset niihin. Nina Andrejevan kirjoituksen vastineet kuuluvat tähän ryhmään, samoin kuin muut lukijakirjeet, joissa tätä keskustelua käytiin. Näissä teksteissä glasnostia arvioitiin politiikkana tai prosessina, vaikka sen merkitystä ei välttämättä teksteissä koettu tarpeelliseksi eritellä. Glasnost-kritiikissä esiintyi toistuvasti kaksi pääargumenttia: toisen mukaan glasnost oli jo mennyt liian pitkälle, toisen mukaan se oli pelkkää

¹⁸⁴ Partijnyj komitet i shkola. *Pravda* 83/1988, 1.

¹⁸⁵ Ries, 84–88, 110–113.

sanahelinää ilman katetta todellisuudessa. Glasnostia arvostelevat puheenvuorot on ryhmitelty samaan kategoriaan sitä puolustavien avausten kanssa, sillä vaikka näkemyserot olivatkin suuria, näissä teksteissä glasnostin käsite ymmärrettiin samalla tavalla ja sitä käytettiin samankaltaisissa yhteyksissä. Ainoa erottava tekijä oli käsitteen arvottaminen: se nähtiin joko tavoittelemisen arvoisena tai hyödyttömänä. Glasnostin aikaansaamaa muutosta ei yleensä kyseenalaistettu, vaikka siihen suhtauduttiin eri tavoin. Käsitteen merkitys tämän luokan teksteissä oli siis usein yhtä kuin vallalla oleva politiikka, jonka oikeutusta ja onnistumista kirjoittajat arvioivat.

Glasnostin puolustaminen saattoi olla sävyltään yhtä kriittistä kuin sen soimaaminenkin. Joissain teksteissä glasnost nähtiin hyvänä asiana, mutta huomautettiin, ettei se toteutunut riittävässä määrin. Toinen tyypillinen vastaus glasnost-kritiikkiin oli se, ettei yhteiskunnallinen muutos voi tapahtua hetkessä: rakentavan kritiikin ja keskustelun taidot olivat totalitarismin aikana painuneet unohduksiin, joten ne täytyi uudelleen opetella. Tämä näkökulma oli läsnä ilmeisesti Aleksandr Jakovlevin muotoilemassa¹⁸⁶ vastineessa Nina Andrejevan kirjeeseen.

*”Me kaikki opettelemme elämään laajentuvan demokratian ja glasnostin [’rasširjajušejsja demokratii, glasnosti’] ehdoilla. Käymme [läpi] suurta koulua. – – Glasnost on osoittanut, että toisinaan väittelyistä puuttuu poliittinen kulttuuri, kyky kuunnella toista ja arvioida yhteiskunnallisia ilmiöitä tieteellisin perustein tai sitten tietoa ei yksinkertaisesti ole riittävästi, jolloin ei osata argumentoida.”*¹⁸⁷

Vastineessa todettiin, että suuri muutos parempaan oli jo viimeisen kolmen vuoden aikana tapahtunut, vaikka opetteleminen yhä jatkuikin.

Vastine oli kaiken kaikkiaan maltillinen, mutta sen sävy oli silti vakuuttava. Tekstille oli annettu Pravdan mittapuulla kohtuullisesti tilaa: se vei kuusisivuisesta lehdestä vain yhden sivun, vaikka usean aukeaman julistukset eivät olleet aikakaudella tavattomia. Kirjoitus eteni päättelyketjuna, jossa todistettiin, että muutos oli välttämätön. Samalla tehtiin selväksi, ettei muunlainen muutos olisi voinut pelastaa sosialismia kuin se, jota pääsihteeri ajoi. Stalin-kysymys käsiteltiin vastauksessa selvin sanoin: kirjoituksessa todettiin, että vaikka Stalinin henkilöhahmo oli

¹⁸⁶ O’Connor, 120.

¹⁸⁷ Printsipy perestroiki. Revoljutsionnost myshlenija i dejstvij. *Pravda* 96/1988, 2.

ristiriitainen, hänen laittomuutensa ja sortotoimensa olivat tuomittavia. Tekstissä myös huomautettiin, että oli ehdottoman selvää Stalinin olleen niistä tietoinen ja henkilökohtaisesti vastuussa.¹⁸⁸

Myös *Moscow News* julkaisi vastineen Andrejevälle hieman *Pravdan* vastineen ilmestymisen jälkeen. Kyse oli tutkija Ljudmila Saraskinan kirjoittamasta mielipidekirjoituksesta, jossa hän kävi yksitellen läpi Andrejevan argumentit ja osoitti olevansa täysin päinvastaista mieltä. Saraskina kirjoitti, ettei sosialismi voi olla kiveen hakattu vaan se on luonteeltaan muuttuva ja liikkeessä oleva teoria. Hän puolusti myös Andrejevan haukkumaa näytelmää – jota Andrejeva itse ei ollut edes nähnyt – ja toisaalta kirjoitti selvin sanoin, ettei Stalinia tule ihailla. Saraskinan kirje ilmestyi saatesanoin, että hän oli tarjonnut kirjoitusta myös *Sovetskaja Rossijaan*, mutta sieltä oli vastattu, että kirjettä tuskin tullaan julkaisemaan.¹⁸⁹ Mikäli tämä oli totta, voidaan se ymmärtää niin, että *Sovetskaja Rossija* oli päättänyt jatkaa perestroikan vastaista linjaansa Gorbatšovin ja Jakovlevin kurinpalautuksista huolimatta. Hieman nurinkurisesti tämä on osoitus siitä, että glasnost-politiikka oli antanut lehdille itsemääräämisoikeuden.

Aiemmin mainittiin tutkija McNairin näkemys siitä, ettei toimituksiin saapuneita Andrejevan kirjoitusta vastustaneita lukijakirjeitä uskallettu julkaista ennen kuin puolueen virallinen kanta tuli huhtikuun alussa selväksi. On totta, ettei Andrejevan nimeä mainita lukijakirjeissä, eikä hänen kirjoitukseensa suoraan viitata ennen *Pravdan* vastinetta. Sen sijaan glasnostia tai perestroikaa yleisesti kritisoivia lukijoiden kirjoituksia julkaistiin kyllä, myös *Pravdassa*. Tämä kertoo siitä, että toimituksissa oli jo omaksuttu glasnostin vaatimus, mutta vain tiettyyn rajaan asti. Gorbatšovin linjalle myönteisissä lehdissä ilmestyneet glasnostia ja sen toteuttamista arvostelevat kirjoitukset eivät olleet niin hyökkääviä kuin Andrejevan essee, mutta niiden julkaiseminen teki lehdistä moniäänisempiä kuin ne olivat aiemmin olleet.

Kolmannen tekstikategorian olen nimennyt menneisyydenhallinnaksi. Tähän ryhmään on sijoitettu ne tekstit, joissa glasnost yhdistetään poliittiseen tai kulttuuriseen rehabilitointiin. Myös kriittisesti historian tapahtumia arvioivat

¹⁸⁸ Printsipy perestroiki. Revoljutsionnost myshlenija i dejstvija. *Pravda* 96/1988, 2.

¹⁸⁹ The portrait of the opponent of perestroika. *Moscow News* 15/1988, 12.

kirjoitukset ovat osa menneisyydenhallintaa. Mainitut tekstit on niputettu yhteen siksi, että niissä glasnostin merkityssisältö on samankaltainen: glasnost tarkoittaa näissä teksteissä sitä, että aiemmin vaietuista asioista voidaan nyt puhua ja kirjoittaa. Lainauksessa kirjoittaja kaipaava julkista tunnustusta neuvostoliittolaiselle näyttelijälle Oleg Dalille:

”Entä ne, jotka ovat kotimaassaan yhtä tunnettuja ja rakastettuja, mutta joiden lahjakkuudesta on pitkään vaiettu? Olisi varmaankin jo aika puhua heistä totta, eikä jättää heidän kohtaloaan kerrottavaksi satunnaisille hautausmaahan kävijöille, jotka puhuvat uskomattomista kohtaloista itsestään selvyysinä. On jo aika nostaa heidän [taiteilijoiden] elämänsä ja tuotantonsa glasnostin aiheiksi [’sdelat predmetom glasnosti ih žizn i tvortšestvo’].”¹⁹⁰

Kulttuurinen rehabilitointi oli yksi 1980-luvun uudistusten ensimmäisiä käytännössä näkyviksi tulleita saavutuksia¹⁹¹, ja ehkä siksikin se liitettiin usein glasnostin käsitteeseen. Esimerkiksi kirjallisuuden alalla glasnost yhdistettiin *samizdat*-kirjallisuuden sallimiseen sekä joidenkin lännessä jo tunnettujen kirjailijoiden teosten julkaisemiseen Neuvostoliitossa, kuten esimerkiksi Solženitsyniin tai Pasternakiin. Kulttuurinen rehabilitointi kontekstina oli siksikin glasnostille ymmärrettävä, että Neuvostoliiton historiassa erilaisia suojauskausia oli nähty jo aiemmin. Toisinaan näihin kausiin viitattiin myös glasnostista puhuttaessa siten, että glasnost nähtiin osana niiden muodostamaa jatkumoa:

”’Miten voidaan taata, että tämä ’ikkuna totuuteen’, ’ikkuna demokratiaan’ ei pamahda taas kiinni, niin kuin 1960-luvulla tapahtui? Millaisia takeita voidaan antaa sille, ettei vuoden—parin kuluttua kirjastoista jo olla poistamassa näitä lehtenne uskalaita numeroita, ja sen lisäksi Grossmania, Tohtori Živagoa, Arbatin lapsia, [Aleksi Platonovin romaani] Kotlovania tai [Aleksandr Tvardovskin romaani] Po pravu pamjatia?’ (Dmitri Sokolov, Leningrad). ’Jos glasnost ja demokratia annettiin meille ylhäältä käsin, ne voidaan johtajien vaihduttua meiltä myös pois ottaa.’ (A.K. Svištšuk, Riika). Nämä ovat katkelmia kirjeistä. Tuskin on syytä salata sitä, että vastaavat ajatukset ovat käyneet meillä monella mielessä viime aikoina.”¹⁹²

Poliittinen rehabilitointi keskittyi Stalinin vainoissa kärsineiden kohtaloihin. Vaikka virallisesti Stalinin henkilökultti oli purettu jo Hruštšovin pääsihteerikaudella, perinpohjaista tilintekoa menneisyydestä ei ollut tapahtunut. Sota-aikaa ja sodan

¹⁹⁰ Sudba aktera – do i posle. *Ogonjok* 12/1988, 16–17.

¹⁹¹ O’Connor, 91.

¹⁹² Bolshe sotsializma! *Ogonjok* 12/1988, 4–5.

uhria saatettiin nyt tuoda esiin eri näkökulmasta: sotilaiden urhoollisuutta ja fasismin voittamisen välttämättömyyttä ei tarvinnut kyseenalaistaa, mutta sodasta saattoi puhua myös inhimillisenä kärsimyksenä:

*”Glasnost ja yhteiskuntamme demokratisaatio ovat nostaneet esiin monia sosiaalisia ongelmia, jotka vaativat pikaisesti ratkaisua. Yksi niistä on etuuksien myöntäminen lapsena keskitysleiriin joutuneille.”*¹⁹³

Lukijakirjeiden ohella myös korkein puoluejohto käytti glasnostin käsitettä menneisyydenhallinnan merkityksessä. *Pravdan* kirjoituksessa Gorbatšovin ja Uruguayn presidentin tapaamisesta glasnostia kuvailtiin ensin mainitun sanoin:

*”Glasnost antaa meidän arvioida [ottaa käyttöön, ’osvaivat svoju istoriju’] omaa historiaamme totuudenmukaisesti sekä nähdä yhteiskunnan tilan tänään sellaisena kuin se todellisuudessa on, estää meitä toistamasta virheitä sekä auttaa rakentamaan realistista politiikkaa ylhäältä alas suuntautuvan [’stroit realistitšeskuju politiku na osnove demokratizatsii sverhu donizu’] demokratisaation perustalle.”*¹⁹⁴

Toisinaan menneisyyttä kriittisesti arvioiville vastattiin muistuttamalla, että Stalinissa ja hänen valtakaudessaan oli paljon hyvääkin. Esimerkiksi Nina Andrejeva lainasi kirjoituksessaan Winston Churchillin sanoja, että Stalinin noustessa valtaan Venäjällä käytettiin puuauraa, mutta hän jätti jälkeensä ydinasein varustetun maan.¹⁹⁵ O’Connorin mukaan vuoden 1987 alkupuolella uudella tavalla ajankohtaiseksi tullut Stalin-kysymys jakoi konservatiivit kahteen leiriin: toiset tarttuivat mahdollisuuteen tuomita stalinismi, kun taas toiset pitivät glasnostia uhkana oikealle kommunismille. Merkittävät neostalinistit, joista O’Connor mainitsee esimerkiksi kirjailija Juri Bondarevin, olivat venäläisnationalisteja ja vastustivat uudistusten ohella yleisesti Neuvostoliiton länsimaalaistumista.¹⁹⁶ Staliniin suhtautumisen moninaisuus jää tämän tutkielman aineistossa aavistuksen paitsioon, sillä valittujen lehtien linja oli anti-stalinistinen eivätkä ne julkaisseet kaikkein kärkevimpiä Stalinia ihannoivia tekstejä.

Neljäs ja viides luokka liittyvät kiinteästi toisiinsa, mutta ne on silti syytä pyrkiä käsittelemään erillisinä. Neljänteen luokkaan lasken kuuluvaksi ne tekstit, joissa

¹⁹³ Deti vojni. *Ogonjok* 15/1988, 7–8.

¹⁹⁴ Vstretša M. S. Gorbatšova s H. M. Sanginetti. *Pravda* 83/1988, 1.

¹⁹⁵ O’Connor, 119.

¹⁹⁶ Sama, 91–94.

glasnostilla tarkoitetaan julkisuutta tai julkista keskustelua. Viides luokka koostuu teksteistä, joissa glasnostin merkityksistä keskeisimpänä käytettiin läpinäkyvyyttä. Läpinäkyvyyteen saattoi liittyä myös ajatus tiedon saavutettavuudesta. Näissä kirjoituksissa glasnostin käyttöyhteys liittyi useimmiten virkamiesbyrokratiaan tai korruption, kun taas julkisuuden teemat kytkeytyivät useimmin tiedonvälityksen kysymyksiin.

Julkisuuden ajatus glasnostin päämerkityksenä liittyy käsitteen varhaisempaan historiaan. Jo tsaarin ajan Venäjällä sanakirjoissa synonyymiksi tai rinnakkaiskäsitteeksi mainittiin 'yleisesti tunnettu' (*obšezvestnost*) tai julkisuus (*publitšnost*).¹⁹⁷ Nämä merkitykset eivät ole kadonneet glasnostin käsitteestä, vaikka niiden rinnalle on liitetty muita merkityksiä. 1800-luvulla glasnostin julkisuus oli rajallista, koska sillä käytännössä tarkoitettiin virkamiesten keskenään käymää poliittista keskustelua.¹⁹⁸ Leninin kirjoituksissa glasnostin (ja julkisuuden) käsitteeseen sisältyi tiedonvälityksen tärkeä rooli: nimenomaan media tekee keskustelusta julkista. 1980-luvun lehtikirjoituksissa tiedotusvälineiden aikaansaama julkisuus nähtiin toisinaan jo itsessään parantavana voimana:

*“The press, the television and all means of communication are geared to perestroika and advancing through glasnost. The avidity with which I have seen the public reading newspapers is the yardstick of the media’s role in perestroika. Coming from a different world of experiences, let me venture an observation: it is the professional excellence and fidelity to truth that alone can enable the media to be the true vehicle of perestroika towards building socialism around the supremacy of the individual. That alone shall install the true human rights. – – May the winds of perestroika blow stronger through the open window of glasnost in every house in this great land of socialism.”*¹⁹⁹

Kyseessä on intialaisen päätoimittajan kirjoittama lyhyt tervehdys *Moscow News* -lehden lukijoille hänen Moskovan vierailunsa jälkeen.

Tämän luokan teksteissä glasnostin merkitys oli lähimpänä länsimaista lehdistön- tai sananvapauden käsitettä. Ajatus liittyi julkiseen keskusteluun, jossa voitiin esittää

¹⁹⁷ Petrov, 79.

¹⁹⁸ Sama, 84–87.

¹⁹⁹ Lainaukset *Moscow Newsin* aineistosta on jätetty suomentamatta, sillä lehdessä käytetty omaperäinen kirjallinen tyyli olisi voinut käännöksessä hävitä. Lisäksi ilmauksia on helpompi arvioida kontekstissa alkuperäiskielellä. A journey into perestroika. *Moscow News* 11/1988, 6.

vastakkaisia näkemyksiä, jotta saavutettaisiin jokin niitä tärkeämpi päämäärä. Lehdissä myös mainittiin julkisuuden tai julkisen keskustelun edesauttaneen jotain tärkeää, esimerkiksi kirjoituksessa, jossa ympäristölle haitallinen torjunta-aine kiellettiin, kun siitä oli uutisoitu lehdistössä. Toimittaja mukaan ”glasnost teki tehtävänsä”.²⁰⁰ Samankaltainen ajatus toistui artikkelissa, jossa ilmailuinstituutin johtaja vastasi haastattelijalle:

*”Glasnost ohjaa työtämme nykyisin oikeaan suuntaan, tutkimaan katastrofien syitä eikä niiden seurauksia.”*²⁰¹

Toisinaan glasnostia eli julkisuutta koettiin tarvittavan nimenomaan siksi, että jokin aiempi väärinymmärrys tai salailu²⁰² olisi saatu esiin.

Aineistossa esiintyi myös verbi-ilmaus *predat* tai *predavat glasnosti*, ’tuoda julki, julkisuuteen’. Sanaparia saatettiin käyttää monissa eri yhteyksissä, mutta yleisimmin silloin, kun jotain oli tarkoitus paljastaa suurelle yleisölle. Toimijana näissä ilmauksissa oli yleensä media tai sen edustaja.²⁰³

Julkinen keskustelu ilmeni neuvostoliittolaisissa julkaisuissa erityisesti lukijakirjeiden muodossa. Lehtiin kirjoitettiin erityisesti ongelmista, joihin toivottiin vastausta. Joissain asioissa, esimerkiksi työhön liittyvissä kiistoissa, suurilla sanomalehdillä oli myös valtaa auttaa lukijoitaan.²⁰⁴ Tämä osaltaan lisäsi lukijoiden intoa pyytää apua – jopa siinä määrin, että toimitukset olivat hukkua kirjeisiin. Seuraavassa *Pravdan* toimitus kehottaa lehden lukijoita toimimaan itse aktiivisesti, sen sijaan että kirjoittaisivat kaikista kohtaamistaan ongelmista lehteen:

*”Viime aikoina sanoma- ja aikakauslehtien toimituksiin on saapunut – perestroikaan ja glasnostiin liittyviä [’svjazannye s perestrojkoj i glasnostju’] kirjeitä. Ihmiset kääntyvät meidän puoleemme kuin viimeisenä toivonaan. – On tärkeää vihdoin ymmärtää, että perestroikan toteutumiselle ei voi antaa ylhäältä käsin takeita. Sen voimme tehdä vain me itse ja vain yhdellä tavalla – ei odottamalla, vaan toimimalla.”*²⁰⁵

Lehtiin kirjoittaminen oli tavallista jo paljon ennen perestroikan aikaa, mutta

²⁰⁰ Zaraza ubijstvennaja. *Ogonjok* 13/1988, 26–27.

²⁰¹ Etot oranževyj tšornyj jaštšik. *Pravda* 96/1988, 6.

²⁰² Tihoj sapoj. *Pravda* 103/1988, 6; Poritsanie vdogonku. *Pravda* 98/1988, 2; V stroju edinom. *Pravda* 94/1988, 3.

²⁰³ Slovo tšitatelja. *Ogonjok* 14/1988, 2.

²⁰⁴ Azhgikhina, 1250–1251.

²⁰⁵ Hodjat žaloby po krugu. *Pravda* 87/1988, 3.

glasnostiin vetoaminen perestroikan vuosien lukijakirjeissä on tuonut niihin lisää vaikuttavuutta. Näissä kirjeissä glasnost nähdään ”kaikkivoipana”: käsitteellä voidaan osoittaa esitettyjen epäkohtien olevan paitsi moraalisesti vääriä, myös ajasta jäljessä. Myös toimituksen valinnoissa glasnost yhdistettiin lukijoiden postiin. Lukijakirjein käytyä keskustelua otsikoitiin *Pravdassa* muun muassa seuraavasti: Ääneen glasnostista²⁰⁶, Puhutaan glasnostista²⁰⁷ tai Glasnostin valossa.²⁰⁸

Viides luokka sisältää tekstit, joissa glasnostin ensisijainen merkitys oli läpinäkyvyys (*transparentnost, prozratšnost*). Läpinäkyvyyden vaatimus tarkoitti myös eräänlaista paikallista itsehallintoa, esimerkiksi oikeutta päättää joistain asioista tehtaan sisällä eikä puoluejohtoisesti. Näissä vaatimuksissa glasnostin merkitys oli lähimpänä demokratian käsitettä. Seuraavassa esimerkissä puhutaan tuotantoelämän demokratiasta, jolla tarkoitettiin itsehallintoa tehtaassa tai muussa tuotantoyksikössä.

”’Ammattikomiteassakin [’v profkome’] on töissä vain ihmisiä’, sanoi Natalia Jevgenevna yrittäessään keksiä käytännön selitystä. – ’Yksi odottaa asuntoa, toinen toivoo ylennystä. Ja tällaiset asiat riippuvat johdon tahdosta enemmän kuin kollektiivin mielipiteestä.’
Tässä hän luultavasti on asian ytimessä. Tuotantoelämässä demokratia ei voi olla rajoitettua tai typistettyä. Glasnostista tulee todellinen voima vasta silloin, kun jokainen kollektiivin jäsen voi aina luottaa siihen – oli kyse sitten sosiaalietuuksien jakamisesta, vastuuhenkilöiden valitsemisesta tai vain laillisuuden toteutumisesta.”²⁰⁹

Aineistossa on esiintynyt kahden luokan, julkisuuden ja läpinäkyvyyden, välillä häilyviä tekstejä, kuten seuraava esimerkki, joka kertoo korruptiosta, mutta glasnostin käsitteellä tarkoitetaan silti julkisuutta:

”*The thieving in trade, at some production units, in agriculture and transport has become so usual that it fails to generate the type of indignation that major theft generates. And therein lies the hardest cleaning task of glasnost and for its instrument: the press.*”²¹⁰

Tämä teksti on merkityssisällön perusteella sijoitettu neljänteen luokkaan. On kiinnostavaa huomata, että toisinaan glasnostin ensisijaisena ellei ainoana tehtävänä pidettiin korruption kitkemistä: julkisuus oli ase lahjontaa ja varastamista vastaan, ja

²⁰⁶ Tšestnost mysli. Vsluh o glasnosti. *Pravda* 74/1988, 2.

²⁰⁷ A govorjat o glasnosti. *Pravda* 102/1988, 2.

²⁰⁸ Pri svete glasnosti. *Pravda* 91/1988, 3.

²⁰⁹ Potšemu oni moltšali. *Pravda* 90/1988, 2.

²¹⁰ It couldn’t be? But it was. *Moscow News* 11/1988, 15.

tiedotusvälineiden olisi pitänyt ymmärtää roolinsa tässä ”siivoustyössä”.

Läpinäkyvyyden ajatus tiedon saavutettavuutena tulee hyvin ilmi seuraavasta lainauksesta. Artikkelin oli osa *Ogonjokissa* julkaistua keskustelutarjua, jossa vaihtuva joukko neuvostotutkijoita ja muita vaikutusvaltaisia henkilöitä keskusteli maan tulevaisuudesta sekä arvioi käyttöön otettuja reformeja. Kyseinen katkelma on filosofian tohtori Grigori Vodolazovin puheenvuorosta.

”Puhumme paljon glasnostista, mutta sillä on silti yhä rajallinen luonne. En tarkoita nyt mitään hienouksia, harvinaisia dokumentteja tai arkistojärjestelmiä. Tarkoitan perustavanlaatuisia tekstejä: muistikirjoja, tärkeiden kansainvälisten, neuvostoliittolaisten tai puolueen sisäisten kokousten, konferenssien, täysistuntojen pöytäkirjoja – missä ne ovat kokonaisuudessaan? Asiassa on vielä toinenkin puoli. Me tiedämme, meille puhutaan, että mielipiteitä on vaihdettu, keskustelua on käyty, esimerkiksi suhteessa glasnostiin [’v otnošenii glasnosti’] tai lehdistöön. Mutta miksi näemme tästä kaikesta vain työn tulokset? Tulos on usein hyvä – antoisia esitelmiä täysistunnoissa, neuvotteluissa ja konferensseissa. Mutta silti yhteiskunnallisen tietoisuuden kehityksen kannalta tärkeää on paitsi tulos, myös siihen johtanut prosessi.”²¹¹

Tämän puheenvuoron voisi käsittää myös glasnostin kritiikkinä, sillä siinä esitetään muutoksen olleen vielä riittämätön. Kuitenkin itse käsitteen sisältämä ajatus nähdään positiivisena.

Olen halunnut erottaa toisistaan julkisuuden ja läpinäkyvyyden merkitykset siksi, että jälkimmäinen liittyi rakenteellisiin muutoksiin paitsi koko yhteiskunnassa, myös sen alemmilla tasoilla. Läpinäkyvyyden vaatimus saattoi nivoutua mihin tahansa prosessiin, mutta se ei tarkoittanut samaa kuin julkisen keskustelun vaatimus. Nämä asettuivat joissain kysymyksissä limittäin, mutta se ei ollut välttämätöntä. Lisäksi niissä teksteissä, joissa glasnost tarkoitti julkisuutta tai julkista keskustelua, käsitteen arvolataus saattoi olla myös kriittinen. Sen sijaan aineistossa ei ollut yhtäkään tekstiä, jossa glasnost olisi merkinnyt läpinäkyvyyttä ja siihen olisi suhtauduttu muuten kuin ehdottoman positiivisesti.

Hahmottelemani luokittelun ulkopuolelta nostan vielä esiin muutaman seikan. Kuten luvussa 2 todettiin, Kristian Petrovin mukaan glasnostin merkityssisältöön kuuluu olennaisesti totuudenmukaisuus. Lehdistöaineistossa totuudenmukaisuuden vaatimus

²¹¹Bolshe sotsializma! *Ogonjok* 14/1988, 5–7.

mainittiin muutaman kerran eksplisiittisesti²¹², joskaan se ei ollut kaikissa näissä teksteissä samanlainen. Totuuden kertominen nähtiin tärkeänä erityisesti silloin, kun aiheena olivat menneisyyden tapahtumat: kirjoitushetkeä peilattiin totalitaristisen propagandan värittämään menneisyyteen, jolloin julkisesti oli voitu esittää vain puolitotuuksia tai jopa suoranaisia valheita. Tämän glasnost oli tullut muuttamaan.²¹³ Joissain teksteissä glasnostin vastakohtana mainittiin huhupuheet, joiden oletettiin häviävän, kunhan glasnost toteutuisi täydessä mitassa.²¹⁴

Luokittelun merkityksistä on jätetty pois glasnostin ilmeisimmät käänkösvastineet eli avoimuus (*otkrytost*) ja kriittisyys (*kritika*, *kritičnost*). Avoimuus tavoittaa monet glasnostin merkityksistä, mutta tarkemmassa analyysissä tarjoaa varsin vähän työkaluja juuri siksi, että se on yhtä laava kuin alkuperäiskielinen vastine. Kriittisyyden ajatus vuorostaan sisältyy julkiseen keskusteluun, jossa oletuksena on, että keskenään erilaiset puheenvuorot sallitaan. Käytetyt kategoriat eivät ole tyhjentäviä, mutta niissä on yritetty etsiä glasnostin eri puolia.

Luokittelun myötä on selvää, että vuonna 1988 glasnostia on voitu käyttää varsin erilaisissa yhteyksissä. Kirjoittajat ovat harvoin tunteneet tarvetta määritellä käsitettä, mikä saattaa johtua siitä, ettei sitä määritelty kovin tarkasti ylimmässä puoluejohdossakaan. Vaikka määritelmä olisikin puutteellinen – tai puuttuisi kokonaan –, kirjoituksista on lähes aina luettavissa esiin kirjoittajien tapa suhtautua glasnostiin. Perestroikan kolmen ensimmäisen vuoden aikana uudistusten suunta oli jo selvinnyt, ja koska glasnost oli yksi Gorbatšovin ahkerimmin käyttämistä iskusanoista, kirjoittajat saattoivat osoittaa suhtautumisensa puolueen politiikkaan arvioimalla glasnostia. O'Connor kirjoittaa, että Jegor Ligatšovin omaksuma rooli glasnostin vastustajana oli vaikea, sillä Gorbatšov ei linjannut selvästi, millainen kritiikki oli sallittua ja millainen ei.²¹⁵ Lehtien toimitukset painivat saman ongelman kanssa. Vaikka ne olisivat suhtautuneet glasnostiin myönteisesti, niiden piti ratkaista, missä määrin puolueen politiikkaa oli sopivaa kritisoida. Lisäksi vuosikausien perinne sensuurista oli vaikea ratkaista myös yksilön tasolla: toimittajien

²¹² Esim. Tšto že eto bylo? Razmyšlenija o sobitijah v Jerevane. *Pravda* 93/1988, 3; Vstretša M. S. Gorbatšova s H. M. Sanginetti. *Pravda* 83/1988, 1; Potšta Ogonka. O synovjah ošibok trudnih. *Ogonjok* 13/1988, 5.

²¹³ Feedback. The press in the second phase of perestroika. *Moscow News* 11/1988.

²¹⁴ Pogovorim o tsenah, *Pravda* 100/1988, 3; Anatomy of Rumours. *Moscow News* 11/1988, 11.

²¹⁵ O'Connor, 114.

harjoittamaa itsesensuuria²¹⁶ on vaikeampi havaita, mutta se ei hävinnyt hetkessä.

Luokittelemattomissa teksteissä on ollut niin lukijakirjeitä, uutisia kuin muitakin tekstilajeja. Osassa glasnost on ollut sellaisessa sivuhuomautuksen roolissa, ettei sen merkitystä ole ollut mahdollista arvioida, ja joissain teksteissä tekstin tyyli on jättänyt kirjoittajan ajatukset hämäräksi: jos teksti on ollut mahdollista tulkita sarkastisena mutta en ole ollut tästä varma, olen jättänyt sen kategorioiden ulkopuolelle.

4.1.3 Aineisto määrällisesti

Kuten taulukosta 1. kävi ilmi, maaliskuuhuhtikuussa 1988 julkaistiin *Pravdassa* 70, *Ogonjokissa* 17 ja *Moscow Newsissä* 16 kirjoitusta, joissa glasnost mainittiin vähintään kerran. Yhteensä 103 artikkelista luokitteluun on sijoitettu 90, joista kukin lukeutuu vain yhteen kategoriaan.

Taulukko 2. Vuoden 1988 lehdistöaineiston luokittelu teemoittain.

1. periaatelitania	21
2. glasnost-kritiikki ja siihen vastaaminen	17
3. menneisyydenhallinta	11
4. julkisuus tai julkinen keskustelu	22
5. läpinäkyvyys tai tiedon saavutettavuus	19
luokittelemattomat tekstit	13
yhteensä	103

Seurantajakson aikana glasnostin merkityksistä yleisin oli siis julkisuus tai julkinen keskustelu, ja lähes yhtä yleinen sisällön teema oli läpinäkyvyys tai tiedon saavutettavuus. Selvästi yleisin käsitteen käytön funktio oli vahvistaa tai toistaa puolueen tavoitteita periaatelitanian avulla. Muilta osin kategorioiden välillä ei ilmene suuria määrällisiä eroja. Mikäli aineisto olisi kattavampi, esimerkiksi jos

²¹⁶ Vaikka ulkopuolelta tuleva sensuuri on erotettava itsesensuurin käsitteestä, se ennen pitkää johtaa myös itsesensuurin ilmenemiseen, sillä kirjoittajat alkavat ennakoita sallitun rajoja. Simons, Greg – Strovsky, Dmitri: Censorship in Contemporary Russian Journalism in the Age of the War Against Terrorism. A Historical Perspective. *European Journal of Communication* 2:21/2006, 191.

luettavana olisivat koko vuoden 1988 lehdet tai valitulta ajanjaksolta useampi julkaisu, tarkempi määrällinen analyysi voisi paljastaa kiinnostavia tuloksia. Tässä tapauksessa on kuitenkin syytä pidättäytyä tekemästä sellaista, sillä luokittelun perusteena käytetyt kategoriat ovat epäsymmetrisiä: toisiin luokkiin on voitu sijoittaa tekstejä väljemmin perustein kuin toisiin.

Aineistossa glasnostin käsitettä käytetään itsenäisenä, mutta siihen liitetään usein myös muita määreitä. Hyvin yleinen sanapari on glasnost yhdistettynä demokratiaan, demokratisaatioon (*demokratizatsija*)²¹⁷ tai demokratismiin (*demokratizm*). Koko seurantajaksolla yhteensä 31 tekstissä käytettiin jotain näistä sanapareista vähintään kerran – eli kolmasosassa koko lehdistöaineistosta. Mainituista selvästi yleisin oli demokratisaatio, johon sisältyy ajatus demokratiasta (kesken olevana) prosessina, sekä tämän prosessin ohjaamisesta ylhäältä käsin. Sanapari tuntuisi olevan jo niin vakiintunut, ettei käsitteitä tarvitse määritellä yhdessä tai erikseen. Selittävänä tekijänä käsitteiden yhteydelle voidaan nähdä puoluejohdon puheet ja esitelmät, joissa nämä periaatteet esitetään yhdessä. Tunnettu esimerkki on Gorbatsšovin taajaan käyttämä iskulause: Enemmän glasnostia, enemmän demokratiaa, enemmän sosialismia.²¹⁸ Demokratian vaatimus kaikui 1980-luvun loppupuolella Neuvostoliiton sisällä ja sen reunamilla äänekkäämmin kuin koskaan. Ei siis ihme, että käsitteestä kannatti edes yrittää kamppailla tuomalla sitä osaksi perestroikan iskulauseita.

Glasnostin käsitteeseen on toistuvasti liitetty ajatus sen ajallisuudesta kirjoittamalla esimerkiksi glasnostin ajasta (*vremja glasnosti*), päivistä (*dni glasnosti*) tai kaudesta (*epoha glasnosti*). Tällaiset määreet ovat lehdistöaineistossa hyvin yleisiä. Niitä käytetään merkityksessä kuluva aika tai nykyaika, jolloin samalla kommentoidaan vallitsevaa politiikkaa. Glasnostin aikakauteen vetoaminen saattoi olla keino osoittaa nykyhetken oletettua edistysellisyyttä esimerkiksi mielipidekirjoituksissa. Tällainen muoto kertoo kuitenkin myös siitä, miten vahva ideologinen iskusana glasnost oli 1980-luvun loppupuolella.

²¹⁷ Käsitteen voisi suomentaa vaihtoehtoisesti demokratisoimiseksi tai demokratisoinniksi. Olen kuitenkin valinnut vastineeksi demokratisaation käsitteen, joka huomioi sekä aktiivisen että passiivisen toiminnan muodot.

²¹⁸ Esim. Vystuplenie M. S. Gorbatsšova na IV Vsesojuznom sjezde kolhoznikov 23. marta 1988 goda. *Pravda* 84/1988, 3; Printsipy perestroiki. Revoljutsionnost myshlenija i dejstvij. *Pravda* 96/1988, 2.

4.2 Glasnostin kaiku vuodenvaihteessa 1991–1992

4.2.1 Venäjän medialaki 1991

Kattavaa lehdistölakia oli yritetty säätää Neuvostoliitossa jo useaan otteeseen 1960-luvulta lähtien. Ensimmäiset yritykset kaatuivat Prahan kevään tapahtumiin, jolloin kontrollia hetkellisesti kiristettiin.²¹⁹ Neuvostoliitossa valmisteltiin vuonna 1976 lakiluonnos, jossa kiellettiin sensuuri. Luonnosta ei koskaan vahvistettu, sillä puoluejohto pelkäsi auktoriteettinsa puolesta.²²⁰ Tämän lakiehdotuksen muotoiluun vaikutti keskeisesti Euroopan turvallisuus- ja yhteistyökokouksen päätöslauselma, jonka mukaan kaikille kansalaisille kuului oikeus etsiä, saada ja levittää tietoa.

Vuonna 1986 säädettiin lehdistölaki, joka Mihail Fedotovin mukaan oli ensimmäinen konkreettinen osoitus glasnost-politiikasta. Tosin tässäkin lakitekstissä glasnost on ylhäältä päin ohjattua, ja vielä lain toimeenpanon jälkeen puolue yritti kontrolloida myös muita kuin sen omia medioita. Fedotovin mukaan on selvää, ettei Gorbatšovin glasnost-uudistusten tavoitteena ollut heikentää puolueen valtaa, vaan ennemmin legitimoida sen hallinnan muotoja.²²¹ Kesäkuussa 1990 Neuvostoliiton korkein neuvosto vahvisti lehdistölain, joka muodollisesti kielsi sensuurin.²²² Tämä lehdistölaki ehti vaikuttaa noin puolitoista vuotta, kunnes Venäjällä valmisteltiin ja hyväksyttiin kansallinen medialaki. Uuden lain muotoilivat pääosin samat ihmiset, jotka olivat osallistuneet Neuvostoliiton lehdistölain säätämiseen. Jälkimmäisestä, tasavaltalaisesta laista tuli kuitenkin muuttuneiden olosuhteiden vuoksi edeltäjäänsä radikaalimpi.²²³

Venäjän presidentti Boris Jeltsin allekirjoitti Venäjän uuden medialain 27. joulukuuta 1991, vain pari päivää Neuvostoliiton virallisen hajoamisen jälkeen.²²⁴ Lain muotoiluun olivat osallistuneet useat tutkijat ja toimittajat, ja ehkä siksikin lakiteksti

²¹⁹ Fedotov, Mihail: *Zakon SSSR o petšati kak juriditšeskoe tšudo*. Teoksessa Prohorova, Irina: *Opyt isutšeni ja nedavnej istorii. Tom 1*. Novoe literaturnoe obozrenie, Moskva 2011, 464–465.

²²⁰ Fedotov, 465–466.

²²¹ Sama, 468–469.

²²² Sama, 484.

²²³ Sama, 502.

²²⁴ Sheftelevich, Yelena: The State of the Media Law in the Russian Federation: A Difficult past, An Interesting Present, An Uncertain Future. *Touro International Law Review* 12/2009, 89–91.

oli Neuvostoliiton lehdistölakeihin verrattuna jopa idealistinen: valtiovallan rooli oli vähäinen, siinä missä toimittajien valtaoikeudet olivat laajat. Laki ilmensi paremmin länsimaista demokratian perinnettä kuin tiedotusvälineiden lojaalisuutta valtiovallalle.²²⁵ Tärkeimpänä pidetty lain kohta oli sijoitettu heti ensimmäiseen kappaleeseen: ennakkosensuuri kiellettiin eksplisiittisesti.²²⁶ Uusien tiedotusvälineiden rekisteröimistä helpotettiin, mutta samalla lakiin kirjattiin pykälä, jonka mukaan valtiolta saattoi hylätä hakemuksen jos julkaisun voitiin epäillä pyrkivän tuottamaan laitonta materiaalia. Samoin valtio saattoi myös poistaa median rekisteristä eli käytännössä sulkea sen. Kuten Jelena Šeftelevitš huomauttaa, tätä pykälää on Venäjän historiassa suhteellisen usein myös sovellettu.²²⁷ On kiinnostavaa huomata, että itse lakitekstissä glasnostin käsite ei esiinny kertaakaan. Glasnostin sijaan tekstissä käytetään sanaa vapaus (*svoboda*) paitsi yksilön oikeutena, myös joukkotiedotusvälineitä määrittämässä.²²⁸ Vielä vuoden 1990 lakitekstissä glasnost mainitaan kerran.²²⁹

Vuoden 1991 laki ei kuitenkaan ottanut kantaa median omistussuhteisiin. Monroe Price huomauttaa, että vaikka toimittajat olisivat kuinka vapaita valtiosta, he ovat joka tapauksessa aina jossain määrin riippuvaisia julkaisijasta tai päätoimittajasta. Päätoimittajat ja julkaisijat taas ovat riippuvaisia mainostuloista tai muista rahoittajista. Neuvostojärjestelmän hajoamisen yhteydessä monet mediat julistautuivat itsenäisiksi tästä vanhasta vallasta, mutta niistä tuli samalla riippuvaisia Venäjän valtiosta. Price havainnollistaa tiedotusvälineiden muutosta esimerkein: vuonna 1992 Jeltsin vakuutti tv-lähetyksessä sitoutuneisuuttaan lehdistönvapauden edistämiseen, ja samalla painotettiin erityisesti Izvestija-sanomalehden uutta riippumatonta asemaa. Tosiasiassa Izvestija oli yhä riippuvainen valtiosta, joka huolehti lehden painamisesta. Vuotta myöhemmin kaupallinen televisiokanava NTV julisti olevansa Venäjän ensimmäinen uutisia toimittava itsenäinen media – vaikka se sai rahoituksensa mediavaikutusta havittelevilta pankkialan toimijoilta.²³⁰

²²⁵ Price, Monroe: Law, Force, and the Russian Media. *Cardozo Arts & Entertainment* 13/1995, 798–799.

²²⁶ Sama, 799.

²²⁷ Šeftelevich, 90–93.

²²⁸ Federalnyj zakon ot 27 dekabnja 1991 goda. Rossijskaja Gazeta: <http://www.rg.ru/1991/12/27/smi-zakon.html>, viitattu 5.12.2013.

²²⁹ Zakon SSSR ot 12.06.1990 N 1552-1, luku 4, pykälä 28: <http://www.bestpravo.ru/sssr/gn-zakony/q30.htm>, viitattu 5.12.2013.

²³⁰ Price, 796–797, 802–803.

Käytännössä ennakkosensuuri oli jo heikentynyt merkittävästi ennen uuden medialain säätämistä. *Moscow Newsin* päätoimittaja Jegor Jakovlev kertoi vuonna 1989 antamassaan haastattelussa, että Glavlitin eli Neuvostoliiton kirjallisuuden ja julkaisujen sensuoriosaston edustajalla oli kyllä oma huone toimituksessa, mutta hänen valtansa rajoittui vain puolustusvoimia tai muita valtionsalaisuuksia koskeviin kirjoituksiin. Jakovlev ei kuvaillut kyseistä edustajaa kovin älykkääksi, vaan antoi ymmärtää, että teki itse päätoimittajana lopulliset päätökset.²³¹ Vaikka neuvostojärjestelmälle ominaiset ennakkosensuuria ylläpitävät rakenteet olivatkin jo menettäneet merkitystään, ne olivat silti olemassa kunnes vuoden 1991 medialaki määritteli uudelleen median ja valtion suhteen.

Vuodenvaihteen 1991–1992 lehdistötarkasteluja lukiessani olen tukeutunut osin myös niihin havaintoihin, joita Nancy Ries on tehnyt neuvostoliitossa tavallisista puheen tavoista. Hän keräsi vuosina 1989–1990 aineistoa pääosin Moskovassa tekemällä haastatteluja ja osallistumalla epämuodollisiin keskusteluihin. Hänen mukaansa mainittuna aikana yksityisissä keskusteluissa oli tavallista kauhistella yhdessä nykyhetkeä siten, että jokainen puhuja edelleen vahvisti epätoivoista tunnelmaa uusin esimerkein. Ries luonnehtii tällaisen puheen teemaa nimellä *polnaja razruha*, täysi sekasorto. Kauhistelupuhe ei välttämättä edellyttänyt henkilökohtaista epäonnea, vaan se kuvasti laajemmin huolta yhteiskunnasta. Vaikka tämä folkloristinen genre esiintyi alkuun vain yksityisissä piireissä, glasnostin myötä sen saattoi nähdä myös tiedotusvälineissä.²³² Riesin esimerkit tiedotusvälineissä käytetystä kauhistelun genrestä ovat televisiosta, mutta kehityskulku on selvästi nähtävissä myös lehdistössä.

4.2.2 Aineisto määrällisesti

Valittuna ajankohtana glasnost mainittiin yhteensä 10 artikkelissa. *Pravda* ilmestyi vuodenvaihteessa 1991–1992 hieman harvemmin kuin vuoden 1988 tarkastelujaksolla, mutta tämä ei riitä selittämään käsitteen käytön vähenemistä alle

²³¹ Cohen & vanden Heuvel, 204–205.

²³² Ries, 44–51.

kymmenesosaan kolmen vuoden takaisesta. Aineiston perusteella voidaan varmuudella sanoa, ettei glasnost enää ollut poliittinen avainkäsite. Käsitteen häviäminen erityisesti *Pravdan* teksteistä on suorastaan silmiinpistävää.

Lehdistön luonteessa on nähtävissä vuonna 1991 joitain perustavanlaatuisia eroavaisuuksia vuoteen 1988 nähden. Puoluejohdon juhlapuheita ei lainattu yhtä paljon tai näkyvästi kuin vielä vuonna 1988, vaikka uudenvuodenjuhlan vuoksi sellaisia olisi voinut odottaa. Sen sijaan toimitukset olivat julkaisseet pitempiä artikkeleita omissa nimissään, ja kolumnistien ja muiden kommentaattoreiden määrä oli lisääntynyt. Lisäksi mainosten määrä oli kasvanut, vaikka lehtien sivumäärä oli pysynyt samana. *Moscow Newsin* sivumäärä oli sama kuin vuonna 1988, keskimäärin 16 sivua, mutta vuodenvaihteessa 1991–1992 koko sivun tai jopa aukeaman mainoksia oli useita joka lehdessä. Myös *Pravdassa* ja *Ogonjokissa* julkaistiin paljon mainoksia, mutta sivumäärään suhteutettuna vähemmän kuin *Moscow Newsissä*.

Hieman yllättäen joulukuun lopulla hyväksytty edellisiä lakeja paljon liberaalimpi lehdistölaki ei näkynyt aineistossa juuri mitenkään, ja silloinkin kun lehdistölaista – tai lehdistönvapaudesta yleensä – puhuttiin, glasnostia ei mainittu. En pidä tätä tutkimusmenetelmällisesti huolestuttavana, sillä luetun lehdistöaineiston määrä on silti melko sama, vaikka tarkempaan analyysiin otettuja kirjoituksia onkin vähemmän.

4.2.3 Aineisto laadullisesti

Uutisaiheista eniten ovat esillä talouteen liittyvät kysymykset. Hintasäännöstely oli määrä purkaa alkuvuonna 1992 ja siitä kirjoitettiin paljon, sillä hintojen nousun pelättiin karkaavan hallitsemattomiin. Lisäksi lehdissä kirjoitettiin markkinatalouden mekanismeista yleensä, yksityistämisprosesseista eri aloilla sekä verotuksen järjestämisestä. Ulkopoliittisista teemoista vasta perustetun Itsenäisten valtioiden yhteisön (IVY) luonne ja sen jäsenmaiden roolit olivat keskiössä, samoin kansallisuuteen liittyvät kysymykset ja erityisesti Vuoristo-Karabahin konflikti. Lisäksi puolustusvoimien tulevaisuudesta sekä kansallisella että yhteisön tasolla kirjoitettiin paljon. Elokuun vallankaappausyritykseen viitataan usein: on vaikea

löytää politiikkaa sivuavaa artikkelia, jossa tapahtumaa ei mainittaisi. Sitä pidetään selvästi historiallisena vedenjakajana, sillä useissa teksteissä tehdään ero aikaan ennen kaappausyritystä ja sen jälkeen. Kokonaan uusi tema lehdistöaineistossa on ympäristönsuojelu, joka tosin näyttäytyy mahdollisten ja toteutuneiden ympäristökatastrofien muodossa.

Edellisessä luvussa esitetty lehdistöaineiston luokittelu ei ole enää sovellettavissa seuraaviin tarkastelujaksoihin sellaisenaan, pääasiassa siksi, ettei 1990-luvun aineistojen tekstimassa ole yhtä suuri. Täysin uuden temaattisen luokittelun mielekkyys kärsii siitä, että glasnost-tekstejä on yhteensä vain kymmenkunta. Olen kuitenkin jakanut nämä tekstit kahteen ryhmään sen mukaan, mielletäänkö glasnost niissä kirjoitushetken vai menneisyyden ilmiöksi. Ryhmittely tekee näkyväksi sen, miten vahvasti glasnost on kirjoittajien mielissä menneen aikakauden määrittäjä. Jos kirjoittajat ovat voineet tällaisen näkemyksen rinnalla käyttää käsitettä oman nykyisyytensä ilmiöistä, voidaan sanoa, että sen merkityssisällöt edustavat selvästi muutakin kuin 1980-luvun loppupuolella Gorbatšovin ajamaa politiikkaa.

Kaikista aineiston kymmenestä glasnost-maininnasta kuudessa viitataan glasnostilla menneisyyden tapahtumaan. Näissä teksteissä oli selvää, että käsitteellä tarkoitettiin nimenomaan Gorbatšovin pääsihteerikautta tai yleisesti 1980-luvun loppupuolta. Sen sijaan yhdessä tekstissä glasnostista puhutaan nykyhetken ilmiönä. Tässä tekstissä glasnostin ja demokratian ”lakkauttaminen” nähtiin Georgian presidentin Zviad Gamsakhurdian virheenä ja käynnissä olleen konfliktin syynä.²³³ Kahden aineistoon lukeutuneen kirjoituksen glasnost-viittausta on vaikea sijoittaa aikaperspektiiviin – näistä toinen on anekdootinomainen kertomus²³⁴ vuoden 1991 viimeisessä *Ogonjokin* numerossa, ja toisessa²³⁵ glasnost on erisnimi, jolla viitataan samannimiseen julkaisuun²³⁶. Mainituissa glasnost-viittauksissa käsitettä käytettiin joko neutraalisti tai hyvin myönteisessä mielessä.

Kauhisteleva uutisoinnin ja kirjoittamisen tapa näkyy vuodenvaihteen 1991–1992 lehdistöaineistossa. Uuden vuoden tienoilla lehdissä käsitellään yleensäkin maailman

²³³ V Tbilisi uže ne streljajut. *Pravda* 8/1992, 2.

²³⁴ Grisha. *Ogonjok* 52/1991, 33.

²³⁵ Tšetyrnadtsatj. *Ogonjok* 1/1992, 12.

²³⁶ *Glasnost* –niminen viikoittainen pienjulkaisu oli ilmestynyt vuodesta 1987 lähtien.

tilaa ja kulunutta vuotta laajemmin, mutta joulukuussa 1991 ja tammikuussa 1992 näihin kirjoituksiin yhdistyy ajatus ennen kokemattomasta epävarmuudesta.

”Ensimmäistä kertaa meidän aikanamme, mukaan lukien sotavuodet, juhlimme Uutta vuotta sielullisesti näin masentuneina ja hämmentyneinä, surullisina ja synkkinä, lähes paniikinomaisella pelolla odotamme tulevaa. Mitä meille on tapahtunut? Meidät on ajettu äärimmäisyyksiin: leipäjonot, tyhjiä kauppojen hyytävä kylmyys, riistäytyneet hinnat, ulkomailta tulevat vähäiset avustukset, joista on kaaoksen logiikalla tullut Venäjän mafian uusi tulonlähde. Onko näitä katkeria, ennen niin suurelle maalle häpeällisiä koettelemuksia tullut kohdallemme jo niin paljon, että kansan luonteenlujuus ja rohkeus ovat kuolleet, toivo on sammunut, ja on turtunut kaikkein tärkein vaisto, itsesuojelun vaisto, joka opettaa: yhteiskunta, jonka sielu on murtunut, on kuin ihminen, jonka selkäranka on murtunut, avuton raajarikko.”²³⁷

Pravdan kirjoittajat eivät säästelleet sanojaan. Lehden toimituksellinen linja ei ollut muuttunut, vaikka kommunistinen puolue lakkautettiin elokuussa 1991.

Vuodenvaihteessa 1991–1992 lehden uusi asema oppositiossa näkyi muun muassa siinä, että kansalaisten kohtaamat ongelmat osoitettiin selvästi hallituksen kyvyttömyydestä johtuviksi. Aikojen epävarmuus heijastui myös muihin julkaisuihin.

”We adults used to teach our children about life – until we discovered we don’t know about it ourselves. Not many of us, it appears, can depend on our own wits. We’ve said goodbye to our past but we’re afraid of the future. We fret about hunger, civil war, unemployment, price rises, and paying our way in life. We feel like pagans denied their graven images but who haven’t yet adopted the new religion.”²³⁸

Epävarmuudella oli syynsä. Sekä ulko- että sisäpoliittinen tilanne oli sekava: vuosikymmenien ajan kotimaaksi mielletty Neuvostoliitto oli yhtäkkiä hajonnut, eikä kukaan osannut ennustaa juuri perustetun Itsenäisten valtioiden yhteisön roolia. Kauhua herätti myös se, mihin käsiin Neuvostoliiton ydinaseet nyt joutuisivat, kun puolustusvoimat piti järjestää uudelleen. Sisällissodan pelkoa ei pidetty aiheettomana.

Kansalaisten huoli ja epätoivo tulivat näkyviksi aikakauden sanomalehdissä. Kauhistelun genren ohella Nancy Ries on kirjoittanut valituslitanioista, jotka keskittyvät joko menneisyydessä koettuihin menetyksiin tai epävarmuuteen

²³⁷ Otetšestvo u nas v serdtse. *Pravda* 1/1992, 1.

²³⁸ Children of the age of confusion. *Moscow News* 2/1992, 14.

tulevaisuudesta.²³⁹ Nämä valitusvuodatuksot olivat yleisiä erityisesti lukijakirjeissä. Vuoden 1991 viimeisessä *Ogonjokin* numerossa on kaksi lukijakirjettä, joissa valituslitanian taito on viety äärimmilleen: toinen kirjoittaja kuvailee suruaan siitä, ettei hänellä ole antaa lapsenlapselleen edes leipäpalaa, koska ei jaksa sairaana seistä tuntikautia jonoissa. Toisessa kirjeessä kuuden lapsen yksinhuoltajaäiti ihmettelee, miten köyhän perheen olisi tarkoitus tulla toimeen, kun hyväntekeväisyys ei kohtaa avun tarvitsijoita eikä hallituksen lupaamaa köyhäinapua kuulu.²⁴⁰ Riesin mukaan glasnost voimisti valituslitanioita, sillä aiemmin tabuna pidetyt asiat tulivat osaksi julkista keskustelua.²⁴¹ Valituslitaniat lehdistössä palvelivat myös poliittisia tarkoituspieriä, sillä niiden avulla mediat osoittivat tyytymättömyyttään hallintoa kohtaan.

Vuoden 1988 lehdistöaineistossa vapaus-retoriikka oli vielä vähäistä. Ilman systemaattista sanahakuakin on selvästi nähtävissä, että vuodenvaihteessa 1991–1992 vapaus poliittisena käsitteenä on todella lyönyt läpi. Monissa yhteyksissä, joissa teemat ovat samoja kuin muutamaa vuotta aiemmin glasnostiin liitetyt teemat, puhutaan nyt lehdistönvapaudesta (*svoboda pressi, svoboda petšati*) tai sananvapaudesta (*svoboda slova*).²⁴² Eräässä kirjallisuudessa vapauden käsitteellä viitataan nimenomaan Gorbatšovin glasnost-politiikkaan, mutta eri sanoilla:

*”Kyse on siitä, että kauan odotetusta ja kaivatusta vapaudesta – sananvapaudesta, lehdistönvapaudesta, aikakauslehtien ja elokuvien julkaisemisen vapaudesta - meidän piti kaikeksi raivostukseksenne ja hämmästyksenne maksaa, ja kaikki ne perestroikan ajan valitukset ja rangaistukset olivat pääosin syy siihen hintaan, jota monet pitävät nyt kohtuuttomana.”*²⁴³

Kuten todettua, joulukuussa hyväksytty lehdistölaki ei näkynyt aineistossa juuri lainkaan. Sitä arvioitiin vain yhdessä lyhyessä uutisessa, jonka sävy oli kaukana euforisesta – kirjoituksessa esitettiin huoli siitä, että lakia voitaisiin käyttää väärin. Kirjoittajan arvostelu kohdistui pykälään, jossa kiellettiin salakuuntelun tai -katselun

²³⁹ Ries, 84–88.

²⁴⁰ Ogonjok potšta. *Ogonjok* 52/1991, 17.

²⁴¹ Ries, 92.

²⁴² Esim. National view. Yeltsin minus Gorbachev. *Moscow News* 1/1992, 3; Sneg idet i vse smjatenje. *Ogonjok* 52/1991, 2.

²⁴³ Bolshaja peremena. *Ogonjok* 52/1991, 15.

avulla saadun materiaalin käyttö tiedotusvälineissä. Näin esimerkiksi TV-lähetyksissä kaikilta vahingossakin kuvissa esiintyviltä olisi pitänyt kysyä lupa, mikä kirjoittajan mukaan aiheuttaisi sen, että tämän pykälän nojalla mitä tahansa TV-mediaa vastaan voisi nostaa tekaistun syytteen.

”Thus the freedom of the press is being violated. The authorities are trying to put handcuffs on the mass media again.”²⁴⁴

Lehdistönvapauden käsite on tässä kirjoituksessa yleiskäsite vapaalle tiedonvälitykselle, sillä siihen lasketaan kuuluvaksi myös TV-journalismi. Lehdistön riippumattomuutta tosiasiallisesti lisännyt laki nähdään tässä uhkana vapaalle tiedonvälitykselle, minkä voi nähdä merkinä siitä, miten tärkeänä pidetty luovuttamaton oikeus lehdistönvapaudesta tuli näinkin lyhyessä ajassa.

Poliittisen käsitteistön muutos oli lehdistöaineiston valossa tapahtunut hämmästyttävän nopeasti. Edellisen lehdistötarkastelun teemoja oli näkyvissä enää vähän, ja keskeiset käsitteet olivat muuttuneet lähes täysin toisiksi. Uusia avainkäsitteitä olivat selvästi vapaus ja demokratia, ja ne olivat vahvasti esillä kaikissa julkaisuissa. Demokratiaan viitattiin nyt yleisesti ilman erillisiä määreitä (kuten sosialistinen demokratia²⁴⁵), mikä oli vuoden 1988 aineistossa uutta aiempaan historiaan nähden. Demokratisaation käsite ei enää esiintynyt yhtä usein kuin demokratia – ehkä ajatus prosessinomaisuudesta ei ollut enää tarpeen, kun uuden poliittisen johdon oli kannattavaa korostaa demokratian jo toteutuneen.

Tässä yhteydessä on hyvä muistaa, ettei demokratian käsite ollut missään tapauksessa yksiselitteinen. Demokratian käsitteen häilyvyydestä ja siihen liitetyistä mielikuvista kertoo *Moscow Newsin* vuoden 1992 alussa julkaisema kyselytutkimus. Vastaajista 47 prosenttia ei osannut tai halunnut vastata kysymykseen, mitä demokratialla tarkoitetaan. Tämän lisäksi toimituksen mukaan yhdeksän prosenttia vastauksista eivät liittyneet aiheeseen. Niissä vastauksissa, joissa demokratiaa arvioitiin, sen keskeisiksi elementeiksi mainittiin ”rigid control, order and the absence of conflict”.²⁴⁶ Kyselyyn kannattaa suhtautua varauksella, sillä otos tuskin oli kovin suuri. Mielipiteiden mittaaminen oli Neuvostoliiton romahtamisen jälkeen

²⁴⁴ Law. There is the highest court. *Moscow News* 1/1992, 2.

²⁴⁵ Sosialistinen demokratia nähtiin oikeana ja tavoiteltavana demokratian muotona, joka oli myös perestroikan tavoite. Gusejnov, Gazan: *D.S.P. Materialy k russkomu slovarju obšestvenno-političeskogo jazyka XX veka*. Tri kvadrata, Moskva 2003, 390.

²⁴⁶ Democracy as understood in modern Russia. *Moscow News* 4/1992, 7.

ylipäänsä uutta. On tietysti mahdollista, että monien muidenkin poliittisten avainkäsitteiden merkityssisällöt osoittautuisivat tarkemmissa kyselyissä epäselviksi.²⁴⁷ Esimerkki paljastaa sen, miten laajasti yhden käsitteen merkityssisältö voidaan ymmärtää – vaikka siihen viitattaisiin ikään kuin yleisesti tunnettuna tosiasiana.

Vuoden 1991–1992 lehdistöaineiston perusteella nähdään, että käsitteet olivat muuttuneet toisenlaisiksi myös yhteiskunnassa laajemmin. Joulukuussa 1991 kyläkoulun johtaja luetteli *Ogonjokin* haastattelussa koulunsa pääperiaatteiksi vapauden, humanismin, luonnonmukaisuuden ja yksilöllisyyden.²⁴⁸ On vaikea kuvitella, että mikään näistä olisi määrittänyt koulutoimintaa – tai ylipäänsä mitään yhteisöä – vielä muutamaa vuotta aiemmin.

Siinä missä vuoden 1988 lehtiartikkeleissa viitattiin nykyhetkeen usein glasnostin aikakautena, kolmen vuoden kuluttua tällaista ilmausta ei enää näy, vaan 1980-luvun loppupuoleen viitataan perestroikan aikana. Nykyhetki taas näyttäytyy kirjoittajille kaaoksena tai sekasortona, mutta toisaalta kirjoituksissa on myös vahvasti esillä näkemys siitä, että ”uusi aika” on alkamassa.

4.3 Glasnost keväällä 1995

4.3.1 Vladislav Listjevin poliittinen murha aikakauden symbolina

Joulukuussa 1991 hyväksytty medialaki osoittautui käytännössä heikommaksi kuin sen idealistiset sanamuodot antoivat ymmärtää. Laissa ei selvästi eroteltu hallituksen valtaa mediaan. Erityisesti ongelmia aiheutti presidentin ja parlamentin aseman epäselvyys. Laki, jonka olisi pitänyt tukea itsenäisen tiedonvälityksen kehittymistä, sai aikaan vuosikausia jatkuneen kädenväännön median kontrollista. Presidentin ja parlamentin välillä käytiin kamppailua, joka huipentui vuoden 1993 syyskuussa koko parlamentin erottamiseen. Saman vuoden lokakuussa Ostankinon TV-

²⁴⁷ Demokratian käsite on ylipäätään varsin kiistanalainen, ja siitä käydään jatkuvaa kamppailua: toisen maailmansodan jälkeen monin tavoin toisistaan eroavat valtiot ja hallitukset julistautuivat demokraattisiksi. Käsitteeseen sisältyy monia merkityksiä ja tasoja, joihin ei ole mahdollisuutta paneutua tämän tutkielman laajuudessa.

²⁴⁸ Neokontšenaja pjesa... *Ogonjok* 52/1991, 10.

keskuksessa tapahtui väkivaltainen yhteenotto, kun parlamentin tukemat mellakoitsijat tunkeutuivat rakennuksiin.²⁴⁹

Alkuvuodesta 1994 hallitus ryhtyi säätämään lakia, joka määritteli tiedotusvälineiden roolin. Edellistä lakia selvemmin televisioon ja radioon keskittynyt medialaki hyväksyttiin lokakuussa. Lain yksi päätarkoitus oli houkutella ulkomaisia sijoittajia Venäjän mediamarkkinoille, mutta samaan aikaan hallitukselle varattiin tietyt valtaoikeudet valvoa ja ohjata median toimintaa. Uuden lain nojalla Ostankinon TV-keskus yksityistettiin vuoden 1994 lopulla, minkä jälkeen valtio omisti siitä enää puolet.²⁵⁰

Venäjän television ykköskanava (*Obščestvennoje Rossijskoje Televidenije*, ORT) perustettiin niin ikään loppuvuodesta 1994. Kanavan johtoon nimitettiin suosittu tv-toimittaja Vladislav Listjev, jonka sukupolvi oli kuin kotonaan uuden Venäjän pyörteissä: he olivat olleet nuoria aikuisia Gorbatsšovin uudistuspolitiikan aikaan, toimineet Komsomolissa ja nähneet kapitalismin nopean nousun. Listjevin nimitys kuvasti sukupolvenvaihdosta mediamailmassa.²⁵¹ Maaliskuun ensimmäisen päivän iltana vuonna 1995 39-vuotias Listjev ammuttiin kotitalonsa edustalle. Murhan poliittinen motiivi oli alusta alkaen tiedossa, sillä Listjevillä oli mukanaan suuri summa käteistä rahaa, jota ei ollut viety.²⁵² Listjevin kohtalo ei ollut suinkaan ensimmäinen²⁵³, eikä, kuten nyt tiedämme, viimeinen toimittajaan kohdistunut väkivallanteko Venäjällä, mutta tapaus sai valtavasti mediahuomiota. Listjev oli isännöinyt jo vuosia suosittua TV-ohjelmaa ja hänet tunnettiin joka puolella Venäjää.

Vaikka niin voisi luulla, Listjevin murhan syy tuskin oli hänen TV-ohjelmansa sisällössä. Tapahtuman taustalla oli todennäköisesti kanavan rahoitukseen liittyvä kiista. ORT:n johtokunta oli helmikuussa päättänyt jäädyttää kaiken mainonnan huhtikuun ensimmäisestä päivästä lähtien. Poikkeuksellisen päätöksen syynä olivat mainostajien pyrkimykset vaikuttaa kanavan toimintaan. Johtokunnan jäsen Igor Šabdrasulov kuvaili toimenpidettä väliaikaiseksi itserajoitukseksi (temporary self-

²⁴⁹ Sheftelevich, 93–94.

²⁵⁰ Sama, 94–96.

²⁵¹ Price, 821.

²⁵² Ugolovnyj terror prodolžaetsja. *Pravda* 41/1995, 1; Ostankino's Director-General Slain. *Moscow News* 9/1995, 1–2.

²⁵³ Esim. McNair, 94–95.

restriction). Tarkoitus ei hänen mukaansa ollut kieltää kaikkea mainontaa, vaan selkeyttää mainostajien asemaa kirjoittamalla sopimukset uudelleen. ORT:n johdossa esiintyi erilaisia näkemyksiä kiellon tarpeellisuudesta, mutta Listjev lukeutui sen kannattajiin.²⁵⁴

Venäjän TV-maailman keskus, Ostankino, oli tunnettu korruptoituneisuudestaan. Johto veti välistä mainostuloja, jolloin yhtiöillä ei aina ollut edes varaa maksaa palkkaa työntekijöille. Entinen varapääministeri Jegor Gaidar epäili Listjevin astuneen jonkun sellaisen varpaille, jonka tulot perustuivat mainosajan laittomaan myyntiin. Toisaalta myös Listjevin on epäilty kierrättäneen mainostuloja itselleen.²⁵⁵ Oli totuus TV-kanavan korruptiovyyhdistä tai mainoskiellon motiiveista mikä hyvänsä, Listjevin kohtalo näyttäytyi suurelle yleisölle nuoren, dynaamisen toimittajahahmon traagisena murhana. Suru ja viha kanavoituivat nopeasti valtiojohtoon, joka ei vaivautunut kauaa esittämään etsivänsä tekijöitä saati saanut heitä selville.

4.3.2 Aineisto määrällisesti

Kirjoituksia, joissa glasnostin käsite mainittiin edes kerran, oli vuoden 1995 seurantajaksolla julkaistu 11. Ajanjaksona julkaistujen lehtien numeroiden absoluuttinen määrä oli edelleen vähentynyt vuodenvaihteesta 1991–1992, pääosin siksi, ettei *Pravda* enää ilmestynyt päivittäin. *Pravdan* sivumäärä oli vähentynyt entisestään, ja nyt se ilmestyi yhä useammin vain nelisivuisena. Seurantajaksolla *Moscow Newsin* yksi maaliskuun numero jäi ilmestymättä, lehden oman tiedotuksen mukaan teknisistä syistä.²⁵⁶ Vuoden 1991 lopulta lähtien sanomalehtien asema oli mediatutkija Vitali Tretjakovin mukaan uudenlainen, sillä niillä oli vapaus julkaista sisällöllisesti lähes mitä hyvänsä, mutta taloudelliset vaikeudet koskivat lähes kaikkia lehtiä. Muutaman vuoden kuluessa valtiovallan auktoriteettien ja tiedotusvälineiden väliin asettuivat yksityisomisteiset mediayhtiöt, ja taloudellisesti riippumattomien medioiden asema heikkeni.²⁵⁷ Vuoden 1995 aineistossa taloudelliset ongelmat heijastuvat ennustamattomina muutoksina julkaisuaikatauluissa ja lehtien

²⁵⁴ Price, 822.

²⁵⁵ Sama, 823–824.

²⁵⁶ *Moscow News* 9/1995, 1.

²⁵⁷ Tret'iakov, 57–60.

hinnoissa.

Pravdan lukijamäärä oli romahtanut vuoteen 1992 nähden. Neuvostoliiton hajoamisen jälkeen monet lehdet muuttivat nimensä, mutta *Pravdan* nimi ja linja säilyivät ennallaan.²⁵⁸ Myös lehden ulkoasu pysyi muuttumattomana Leninin kuvia myöten. Sivumäärä oli neljästä kahdeksaan sivua, joskin kahdeksansivuisia lehtiä ilmestyi harvakseltaan. *Ogonjok* oli yhä hyvin suosittu lehti, mutta sen linja oli muuttunut selvästi viihteellisempään suuntaan. Vielä vuoden 1991–1992 *Ogonjokissa* julkaistiin pääosin korkeakulttuurista kertovia artikkeleita, mutta vuoden 1995 aineistossa populaarikulttuuri oli paremmin edustettuna. *Moscow News* oli muuttunut ulkoisesti vain vähän edellisestä tarkasteluajankohdasta, mutta lehden linja oli selvästi aiempaa radikaalimpi: se ei enää tyytynyt vain kritisoimaan valtiojohtoa vaan asettui suoranaisesti sitä vastaan.

4.3.3 Aineisto laadullisesti

Vladislav Listjevin murha oli valittuna ajankohtana yksi suurimpia yksittäisiä uutistapahtumia. Sen lisäksi lehdissä kirjoitettiin paljon vuoden 1994 joulukuussa alkaneesta Tšetšenian sodasta, markkinataloudesta, veroista ja kansallismielisten liikkeiden noususta. Myös sosiaaliset ongelmat saivat palstatilaa.

Vaikka yksityiskohtaisempi tyypittely tuskin olisi kovin hedelmällistä, tekstit on silti ryhmitelty samoin kuin edellisessä luvussa siten, että glasnost-viittausten aikaperspektiivi on pyritty kirjoittamaan auki. Maaliskuussa 1995 glasnost-viittauksista neljä viittasi käsitteeseen selvästi menneisyyden ilmiönä, kun taas viidessä kirjoituksessa käsitteen merkitys kytkettiin nykypäivään. Yksi teksti oli *Pravdan* viimeisellä sivulla aprillipäivänä ilmestynyt anekdootti, jonka glasnost-viitteen ajallisuutta on vaikea määritellä. Koska otos on niin pieni, sen perusteella on mahdotonta sanoa mitään yleistävää glasnostin käytöstä. On silti huomionarvoista, että vielä vuoden 1995 teksteissä glasnostiin viitattiin myös nykyhetken ilmiönä.

Nykyhetkessä glasnostia käytettiin joko julkisuuden tai läpinäkyvyyden merkityksessä. Eräässä kirjoituksessa haastateltu lääkäri kertoi yksiköstään, jossa

²⁵⁸ Pietiläinen, 4.

hän vakuutti olevan vallalla ”täysi glasnost”, erityisesti talousosastolla.²⁵⁹ Tässä tekstissä glasnost oli selvästi tae siitä, ettei kyseinen yksikkö ollut korruptoitunut. Toisessa uutisessa Ostankinon johtajan Aleksandr Jakovlevin vihjattiin olevan ”pluralismin, glasnostin ja toisen mielipiteen kunnioittamisen” kannattaja vain näennäisesti.²⁶⁰ Vaikka kirjoituksessa viitattiin Jakovlevin senhetkiseen toimintaan, on olemassa mahdollisuus, että *Pravdan* valitsema sanamuoto oli samalla pisteliäs huomautus 1980-luvulla glasnostia ajaneelle puolueen merkittävimpiin lukeutuneelle poliitikolle.

Mainituista kirjoituksista yksi oli *Ogonjokissa* ilmestynyt Gorbatšovin haastattelu perestroikan alkamisen 10-vuotisjuhlan kunniaksi. Tämän tekstin olen laskenut viittaavan glasnostilla nykyhetkeen, vaikka se tietyllä tavalla asettui näiden väliin: Gorbatšov muistutti glasnostin tärkeydestä kirjoituksen ilmestymishetkellä, vaikka oletettavasti viittasi käsitteeseen sellaisena kuin oli sen itse esitelty:

*”Meidän on toimittava. Puhun avoimesti, en salaile mitään. On säilytettävä demokratia, säilytettävä glasnost, [ja] valinnan mahdollisuus, jotta voimme luoda hallinnon, joka on ihmisille tarpeellinen ja turvaa liikkeen eteenpäin.”*²⁶¹

Gorbatšov ei ollut vuonna 1995 luopunut politiikasta, vaikka hänellä ei silloin ollutkaan poliittisia tehtäviä hoidettavanaan. *Ogonjokin* samassa numerossa Gorbatšovin lähipiirille esitetyissä kysymyksissä arvioidaan entisen pääsihteerin mahdollisuuksia seuraavan vuoden presidentinvaaleissa, mikäli hän asettuisi ehdolle.²⁶² Tosiasiassa näin myös kävi, mutta Gorbatšov sai vaaleissa vain puolen prosentin kannatuksen.²⁶³ Lähestyvät presidentinvaalit selittävät osaltaan sen, miksi Gorbatšovin puheen sävy haastattelussa on samanlainen kuin hänen pääsihteerikaudellaan. Valtiomiesmäinen puheen tapa välittyy ilmauksista, joissa hän antaa ymmärtää tietävänsä muita paremmin, mitä on tehtävä.

Pidän huomionarvoisena sitä, että niissä kirjoituksissa, joissa glasnostin käsitettä

²⁵⁹ Mne obidno, tšto ljudi, kotorym ja vernyl zrenie, vidjat razvalennuju stranu. *Pravda* 44/1995, 5.

²⁶⁰ Ded i ”dedovštšina” na televidenii. *Pravda* 50/1995, 1.

²⁶¹ Dlja menja prepjatstvij net... *Ogonjok* 11/1995, 43.

²⁶² Redaktsija adresovala byvšim soratnikam M. S. Gorbatšova tšetyre voprosa. *Ogonjok* 11/1995, 44–45.

²⁶³ Project on Political Transformation and the Electoral Process in Post-Communist Europe, University of Essex:
<http://www2.essex.ac.uk/elect/database/indexElections.asp?country=RUSSIA&election=ru96presidential>, viitattu 16.11.2013.

käytetään muussa merkityksessä kuin kuvaamaan pelkkää menneisyyden aikakautta, sen arvolataus on aina positiivinen. Glasnostia tai siihen liittyviä merkityksiä ei kritisoida, kuten vielä vuoden 1988 lehdistöaineistossa vielä tapahtui. Toisaalta myös niissä aineiston kirjoituksissa, joissa glasnost viittaa aikakauteen, sitä pidetään neutraalina tai positiivisena.

Lehdistöaineistossa näkyy selvästi Jeltsinin suosion lasku. Erityisen hyökkäävän linjan oli valinnut *Moscow News*, jossa presidenttiä syytetään Tšetšenian sodan pitkittämisestä. Maaliskuussa lehden etusivulla oli rinnastettu junan ovelta huiskuttavan Jeltsinin hymyilevä hahmo tšetšeenilapsen veren tahrimiin kasvoihin. Kuvatekstissä todetaan: ”The president will not see this Chechen girl from the window of his special train.”²⁶⁴ Jo aikaisemmassa numerossa oli julkaistu mielipidekirjoitus, jossa esitettiin, että Venäjän tulisi ehdottomasti tunnustaa Tšetšenian itsenäisyys.²⁶⁵ Samassa numerossa esiteltiin myös kyselytutkimuksen tulos, jonka mukaan äänestysikäisistä 72 % ei luota Jeltsiniin.²⁶⁶

Listjevin kuolemaa koskevissa uutisissa presidentiltä vaadittiin toimia. Usko hänen auktoriteettiinsa näytti silti olevan melko vähäistä, sillä lähes kaikissa uutisissa muistettiin mainita, ettei tapaus ollut ensimmäinen laatuaan. *Pravdassa* julkaistiin presidentin Ostankinossa pitämä lyhyt puhe, joka oli otsikoitu ”Kuten aina, presidentti vahvistaa [tapahtuman]”. Presidentin sanojen vieressä oli laulaja Bulat Okudžavan kommentti:

*”Vallanpitäjät vain lupaavat ottaa tekijät kiinni ja rangaista heitä, mutta vielääkään mitään ei tehdä. Minusta tuntuu, että meillä vain pelätään palkkamurhaajia ja roistoja. Niin moni hyvä ihminen on jo tapettu, eikä rikollisia ole rangaistu.”*²⁶⁷

Myös *Moscow Newsin* uutisessa presidenttiä vaadittiin ottamaan vastuu.

*”Today there is only one question which one would like to put to Boris Yeltsin: Mr. President, not long ago you publicly accused journalists of being venal, but if this is true then why are we being killed?”*²⁶⁸

Tämänkaltainen median ja valtiovallan vastakkainasettelu kävi ilmi useasta

²⁶⁴ Yeltsin takes his spring vacation. *Moscow News* 12/1995, 1.

²⁶⁵ Should Russia Recognize Chechnya's Independence? *Moscow News* 8/1992, 4.

²⁶⁶ Elections in Doubt as Yeltsin Government Lurches. *Moscow News* 8/1995, 3.

²⁶⁷ Ugolovnyj terror prodolžaetsja. *Pravda* 41/1995, 1.

²⁶⁸ Ostankino's Director-General Slain. *Moscow News* 9/1995, 1–2.

kirjoituksesta. Kuten Jelena Šefteleviĭš huomauttaa, 1990-luvun alkupuolella lehdistönvapaus poliittisena tavoitteena tai iskulauseena oli jo lyönyt siinä määrin läpi, että kaikki toimijat perustelivat sillä vaatimuksiaan.²⁶⁹ Seuraavassa lainauksessa puhui Venäjän valtiollisen televisioyhtiön johtaja Oleg Poptsov:

*”Today freedom of speech must be defended not only against the ruling element, but also against banking capital. But now we witness the coalescence of power with capital in the struggle against free speech.”*²⁷⁰

Vuoden 1995 lehdistöaineiston perusteella voidaan sanoa, että poliittinen sanasto oli muuttunut kymmenen vuoden takaisesta täysin toisenlaiseksi. On kiinnostavaa huomata, että aineistossa lehdistön- ja sananvapautta pidetään ensisijaisen tärkeinä käsitteinä. Näihin käsitteisiin vetoavat paitsi lehdet itse toimituksellisissa artikkeleissaan mutta myös poliitikot, kun heitä haastatellaan.

4.4 Aineistoanalyysin yhteenveto: miten 1988–1995 glasnostit suhteutuvat toisiinsa?

Vuoden 1988 lehdistöaineistossa glasnostin käsitettä käytettiin keskenään varsin erilaisissa yhteyksissä. Kirjoittajilla tuntui olevan selvä mielikuva siitä, mitä glasnost tarkoitti, vaikka sen merkitys kirjoitettiin vain harvoin auki. Keskeisiä merkityksiä olivat glasnost julkisuutena tai julkisena keskusteluna, läpinäkyvyytenä sekä menneisyydenhallintana. Käsitettä käytettiin usein vahvistamaan puolueen auktoriteettia tai selventämään sen tulevaisuuden tavoitteita monisanaisissa, ylevissä periaatelitatioissa. Käsitteellä viitattiin myös yleisnimityksen kaltaisesti aikakauden politiikkaan, jolloin sitä joko puolustettiin tai vastustettiin. Puolustavat tekstit näkivät glasnostin hyödyttävän yhteiskuntaa siinä missä vastustajien mukaan glasnost lisäsi ongelmia paljastamalla niitä suuren yleisön tietoisuuteen.

Vuoden 1988 kirjoittajille glasnost tarkoitti siis paitsi julkisuutta, myös tiedon saavutettavuutta, menneisyyden tapahtumien kriittistä kuvaamista, rakenteiden läpinäkyvyyttä sekä pyrkimystä totuudenmukaisuuteen. Nämä merkityssisällöt on löydettävissä myös puoluejohdon, erityisesti pääsihteeri Gorbatšovın puheista. Glasnostin puolestapuhujille käsite on suorastaan kaikkivoipa: usein annettiin

²⁶⁹ Šefteleviĭch, 94.

²⁷⁰ The Battle over TV. *Moscow News* 10/1995, 3.

ymmärtää, että julkinen keskustelu jo itsessään ratkaisee ongelmia. Glasnost näyttäytyy osana suunnitelmaa, jolla sosialismi samanaikaisesti palautetaan sen oikeille juurille (eli Leninin opetuksiin) ja suunnataan tulevaisuuteen. Käsitteen lavean merkityskentän ja toisaalta sen arvolatautuneisuuden vuoksi sitä sovellettiin hyvin laajalla alueella: niin kulttuurista, työnjaosta, kasvatuksesta, koulutuksesta, ulkopoliitikasta kuin kansallisuuskysymyksistä puhuttaessa.

Demokratian ja demokratisaation käsitteet esiintyivät glasnostin rinnalla jo vuoden 1988 aineistossa. Vuodenvaihteessa 1991–1992 demokratisaation käsitettä ei enää juuri mainita, mutta demokratia on vakiintunut käyttöön itsenäisenä ilmauksena. Demokratian käsitteen käytön yleistyminen ei välttämättä ole niin yllättävää, sillä sana esiintyi jo Gorbatšovin retoriikassa varsin tiuhaan. Demokratian käsitteen seuraaminen osoittaa, että käsitteelliset muutokset poliittisessa kielessä alkoivat tapahtua jo ennen Neuvostoliiton hajoamisprosessia. Vuonna 1990 puoluejohtoa radikaalimmat poliittiset toimijat järjestäytyivät yhteenliittymäksi, jonka nimeksi valittiin Demokraattinen Venäjä. Liikkeen johtoon nousi Boris Jeltsin, mikä varmasti osaltaan vaikutti siihen, että demokratian käsite henkilöityi tutkielman aikakauden teksteissä Jeltsiniin.

Glasnostin käsitteen käytön väheneminen 1990-luvulle tultaessa voidaan nähdä merkinä siitä, että se edusti aikalaisille tietyn aikakauden ajatusmaailmaa ja todellisuutta. Vaikka julkisuus, läpinäkyvyys ja tiedon saavutettavuus koettiin tärkeiksi arvoiksi myös 1990-luvun teksteissä, niitä kutsuttiin nyt eri nimillä: yleisimpiä käsitteitä olivat lehdistönvapaus ja vähäisemmässä määrin sananvapaus. Tämän voi nähdä merkinä siitä, että presidentti Jeltsinin käyttämä vapaus-käsitteistö oli saanut jalansijaa myös muilla yhteiskunnan tasoilla.

Vuoden 1991–1992 aineistossa näkyy laadullinen muutos kolmen vuoden takaiseen lehtikirjoitteluun nähden. Siinä missä keväällä 1988 lehdissä kirjoitettiin yhteiskunnallisista ongelmista kriittisesti, vuodenvaihteessa 1991–1992 ongelmia suorastaan paisuteltiin: sekä julkaistuista lukijakirjeistä että toimituksen kirjoittamista teksteistä välittyi huoli tulevasta sekä nykyhetken kaaos ja epätoivo. Havaintoon on liitettävä kaksi varausta: ensimmäinen on se, ettei vuoden 1988 lehdistökirjoittelu ollut avoimuuspolitiikasta huolimatta täysin vapaata ennakko- tai

itsesensuurista. Toinen varaus on valittu tarkasteluajankohta. Uusivuosi on venäläisten vuoden suurin juhla, joten juhlaan valmistautuminen poliittisen järjestelmän perusteellisen muuttumisen aikana toi kirjoituksiin dramaattisempia sävyjä. Vuodenvaihteessa on myös tapana arvioida lehdistössä kuluneen vuoden tapahtumia ja ennustaa tulevaa, ja tässä odottamattomassa, uudessa tilanteessa kumpikin tehtävä oli vaikea. Mainituista varauksista huolimatta on selvää, että lehdistön luonne oli muuttunut perustavalla tavalla.

Joulukuussa 1991 hyväksytty uusi lehdistölaki jäi uutisoinnissa muiden mullistusten jalkoihin, eikä sitä liiemmin juhlittu tai kritisoitu julkisuudessa. Lain teksti oli varsin liberaali, jopa idealistinen. Laki ei kuitenkaan selventänyt tiedotusvälineiden ja niiden rahoituksen suhdetta. Myöhemmin kävi ilmi, että lain nojalla valtiovalta saattoi myös käytännössä hankaloittaa tiedotusvälineiden toimintaa.

Vuoden 1995 lehdistöaineisto on kokonaisuudessaan jo melko erilaista kuin aikaisempina tarkastelukertoina. Lehdistön piti nyt ottaa osaa mediakilpailuun, jossa lukijoita houkuteltiin viihteellisemmillä ja skandaalinhakuisemmilla aineistoilla. *Pravdan* asema oli muuttunut opposition pää-äänenkannattajaksi, samalla siitä oli tullut sivumäärältään vaatimaton ilmaisjakelulehti. *Ogonjok* oli yhä suosittu aikakauslehti, mutta sen painotukset olivat aiempaa selvästi viihteellisempiä. *Moscow News*, jonka yhteiskunnallinen merkitys oli lisääntynyt 1990-luvulla, oli selvästi radikaalimpi kuin muut julkaisut. Se hyökkäsi esimerkiksi muita lehtiä suoremmin presidentti Jeltsiniä vastaan. Vladislav Listjevin murha sai aikaan keskustelua median riippumattomuudesta, TV:n asemasta ja presidentin vastuusta.

Glasnostin käsite oli niin aikaan sidottu, että vuosien 1991–1992 ja 1995 lehdistöaineistossa sillä viitattiin useimmiten 1980-luvun lopun tapahtumiin. Siksi on kiinnostavaa huomata, että vuoden 1995 aineistossa esiintyy myös tekstejä, joissa glasnostilla viitataan kirjoitushetken tilanteeseen. Näissä teksteissä glasnostin merkityssisältö on useimmiten joko lehdistönvapauden kaltainen tai rakenteellinen läpinäkyvyys. Glasnost-viittausten määrä ajanjaksolla on kuitenkin niin vähäinen, että suurempia yleistyksiä on syytä pidättäytyä tekemästä. Pidän näitä esiintymiä silti vihjeenä siitä, ettei glasnostin käsite tai sen ilmaisuvoima ollut täysin kadonnut. Lisäksi on huomattava, että glasnostiin liitetään 1990-luvun teksteissä ainoastaan

myönteisiä merkityksiä. Vuoden 1988 kirjoituksissa glasnostia saatettiin kritisoida esimerkiksi siitä, että avoimuuspolitiikan myötä julkisuuteen nousi sellaisia ongelmia, joista olisi parempi olla puhumatta. Tällainen kritiikki on hävinnyt käsitteen ympäriltä 1990-luvulle tultaessa.

Glasnostiin 1980-luvulla liitetyt arvot – julkisuus, läpinäkyvyys, paikallinen itsehallinto, mielipiteiden ilmaisemisen vapaus – ovat läntisen demokratian kulmakiviä. Vuodesta 1991 lähtien Venäjän johto pyrki ainakin puheen tasolla osoittamaan, että sen tavoitteena oli nimenomaan läntinen demokratiamalli. Jeltsin ei olisi voinut käyttää edeltäjänsä käsitteellisiä innovaatioita uskottavasti, koska neuvostopolitiikan iskulauseet olivat liiaksi kiinnittyneet menneisyyteen. Uusi poliittinen käsitteistö lainattiin lännestä. Tähän liittyy myös vapaus-sanaston ilmestyminen poliittiseen diskurssiin.

Lehdistönvapauden ja glasnostin käsitteellisen yhteyden huolellista analyysia varten tulisi perehtyä tarkemmin ensin mainitun historiaan ja käyttöyhteyksiin, mutta joitain huomioita on mahdollista tehdä myös tämän tutkielman aineiston perusteella. Aineistossa vuosina 1991–1992 ja 1995 esiintyvä lehdistönvapauden käsite on merkitykseltään suppeampi kuin vuoden 1988 glasnostin käsite. Glasnost ei ollut vain yksilön oikeus, vaan aktiivista toimintaa. Glasnostiin liitetyt merkityssisällöt eivät kokonaisuudessaan ole läsnä lehdistönvapauden käsitteessä. Lehdistönvapaus välittää ajatuksen julkisuudesta ja jossain määrin kriittisyydestä, mutta esimerkiksi tiedon saavutettavuus ei välttämättä ole käsitteessä implisiittisenä kerrostumana. Tästä esimerkkinä voi pohtia tutkija Vitali Tretjakovin kysymystä siitä, toteutuuko lehdistönvapaus todella, jos tilanne on se, että lehdissä saa julkaista mitä hyvänsä, mutta vain harvalla on ylipäänsä varaa painaa niitä.²⁷¹ Vuoden 1991 medialain seurauksena perustettiin valtavasti uusia julkaisuja, mutta niistä vain harva kykeni jatkamaan toimintaansa taloudellisten vaikeuksien vuoksi. Perinteikkäät lehdet tekivät yksityisten rahoittajien kanssa sopimuksia, joiden vaikutusta lehtien linjaan voi vain arvailla.

1980-luvun glasnostiin kuulunut kriittinen keskustelu käsitti osapuolina kansalaiset,

²⁷¹ Tret'iakov, 57.

kun taas lehdistönvapauden keskiössä ovat julkaistut mielipiteet (joihin kansalaiset voivat kuitenkin yrittää ottaa osaa esimerkiksi kirjeiden muodossa). Toisaalta voi kysyä, millainen merkitys oli lehdistönvapaudella, kun lehdistö tarkasteltavana aikakautena menetti suuren osan lukijoistaan. Glasnostiin yhdistettyä kansalaisen aktiivisuuden ja kriittisyyden korostamista ei enää ilmaistu uuden Venäjän lehdistössä. Käsitteiden keskeisin ero on joka tapauksessa siinä, että lehdistönvapautta pidetään tietynlaisena luovuttamattomana oikeutena, kun taas glasnost oli tätä laajempi käsite, eräänlainen toiminnallinen periaate.

Kysymys siitä, hävisikö glasnostin käsite käytöstä Neuvostoliiton hajoamisen myötä, ei ole aivan yksiselitteinen. Lehdistöaineistosta käsite ei ole täysin kadonnut, mutta sen käyttö on vähentynyt noin kymmenesosaan 1980-luvun lopulta 1990-luvulle tultaessa. Lisäksi 1990-luvun teksteissä käsitettä käytetään joko silloin, kun konteksti on nimenomaan 1980-luvun Neuvostoliitossa, tai silloin, kun sillä viitataan kirjoitushetkessä sellaisiin ilmiöihin, jotka 1980-luvulla käsitettiin glasnostin merkityksiksi. Demokratia- ja vapaus-käsitteistö olivat ottaneet haltuunsa joitakin aiemmin glasnostiin liittyneitä merkityksiä, mutta eivät kaikkia niistä.

Käsittehistoriallisesta näkökulmasta oleellista olisi kysyä, missä määrin glasnostin käsite on yhtä kuin sitä ilmaiseva sana, glasnost. Voidaanko glasnostiin liitetyt merkityssisällöt ilmaista ilman tätä sanaa? Lehdistöaineiston perusteella on selvää, että glasnost-sanan käyttö on vähentynyt vuoden 1991 jälkeen, mutta glasnostin käsitteen merkitykset ovat yhä osa yhteiskunnallista keskustelua. Lehtikirjoittelussa glasnostin merkityksistä on käytetty tätä sanaa silloin, kun merkityksiä ei ole ollut mahdollista ilmaista korvaavilla ilmauksilla.

5 Johtopäätökset

Glasnostin käsitteellä on pitkä historia Neuvostoliiton poliittisessa kielessä. 1800-luvun valistuneille virkamiehille käsite merkitsi keskustelua poliittisista kysymyksistä, mutta silloin siihen ei vielä yhdistetty kansalaisten osallistumista. Tämä näkökulma tuli osaksi glasnostin merkityskenttää monarkian vastustajien, erityisesti Vladimir Leninin kirjoituksissa ennen lokakuun vallankumousta vuonna 1917. Glasnostia sovellettiin myös oikeusistuntojen kielessä, kun sillä viitattiin avoimin ovin käytäviin käsittelyihin. Stalinin näytösoikeudenkäynneissä tämä merkitys kääntyi pääläelleen, kun avoimista oikeudenkäynneistä tuli areenoita tekaistuille syytteille ja mielivaltaiselle tuomitsemiselle. Seuraavan kerran glasnostista tuli poliittinen iskusana 1960-luvun kansalaisaktivistien liikkeessä. Toisinajattelijoiden glasnost tukahtui, kun vanhoillinen pääsihteeri Leonid Brežnev omaksui käsitteen omaan käyttöönsä. 1980-luvun puolivälissä Leninin ajatus kansalaisten aktivoimisesta tiedonvälitystä parantamalla muuttui Mihail Gorbatšovin puheissa siihen muotoon, että julkinen kritiikki vahvistaisi puoluetta ja sen hallinnan legitimitettä. Gorbatšovin glasnost oli ideologinen väline, jolla hän pyrki voittamaan uudistuksia vastustaneet konservatiiviset tahot. Gorbatšovin tavassa käyttää glasnostin käsitettä on löydettävissä samanlaisia painotuksia kuin kansalaisaktivistien vaatimuksissa kaksikymmentä vuotta aiemmin. Hän suuntasi glasnostin toisaalta vahvasti tulevaisuuteen, mutta perusteli sitä myös tarpeellisuudella palata takaisin sosialismin alkulähteille.

Gorbatšovin käytössä glasnost oli laaja-alainen ja kaikkivoipa. Hän sovelsi käsitettä puhuessaan niin puolue- ja työläiskollektiivien demokratisoimisesta, tiedonvälityksestä, kulttuurista kuin Neuvostoliiton historian kipeiden asioiden käsittelystä. Pääsihteerin puheissa glasnostin tuli kuitenkin toteutua puolueen hyväksi: esimerkiksi lehdistön toiminnasta puhuessaan hän painotti vastuullisuutta sensaatioiden etsimisen asemesta. Gorbatšovin retoriikasta seurannut glasnostin käsitteen aiempaa monimerkityksellisempi tulkinta siirtyi myös muille yhteiskunnan tasoille, mikä näkyy aikakauden lehtikirjoittelussa. Glasnostiin liitettyjen arvojen mukainen avoimuuspolitiikka teki julkaisutoiminnasta moniäänisempää. Lehtikirjoituksissa glasnostin käyttöyhteydet ovat varsin moninaiset. Vuoden 1988 lehdistömateriaalissa on nähtävissä, että käsitteen arvolataus vaihtelee

varauksettoman positiivisesta ankanan kriittiseen.

Innovatiivisena ideologina Gorbatšov ei ollut välttämättä radikaali, mutta hän yhdisti käsitteen aiempaa ennakkoluulottomammin erilaisiin käyttöyhteyksiin ja pyrki vahvistamaan sen merkitystä politiikassa yleensä. Käsitettä oli jo aiemmin Venäjän ja Neuvostoliiton historiassa käytetty positiivisessa merkityksessä, mutta nyt siitä tehtiin yksi puolueen tavoitteista. Gorbatšovin iskulauseessa ”Enemmän demokratiaa, enemmän glasnostia, enemmän sosialismia!” voi ajatella kiteytyvän 1980-luvun lopun perusteellisen käsitteellisen muutoksen tärkeimmät elementit: ensinnäkin demokratiaa alettiin pitää tavoittelemisen arvoisena, ja sen merkitys poliittisessa puheessa kasvoi. Toiseksi, glasnost oli nostettu poliittiseksi pääperiaatteen, jonka avulla sosialismi tulisi saavuttamaan tavoitteensa. Lopuksi, pääsihteerin tarkoituksena oli uudistaa sosialismia, ei muuttaa olemassa olevaa järjestelmää toiseksi. Epävirallisten poliittisten ryhmittymien muodostuminen, lehdistön asteittainen irtautuminen puolueen kontrollista sekä samaan aikaan toteutetut institutionaaliset uudistukset olivat tärkeimmät syyt siihen, miksi kommunistisen puolueen auktoriteetti mureni. Samaan aikaan itäblokin maiden itsenäistymisprosessit loivat painetta Neuvostoliiton johdolle, joka oli omaksunut Gorbatšovin aloitteesta puuttumattomuuspolitiikan.

Kevään 1988 lehdistökeskustelussa glasnostiin suhtauduttiin sekä kriittisesti että myönteisesti. Glasnostin käsitteen merkityssisältö tuntui kuitenkin olevan vakiintunut, sillä käsitteen merkityksiin eri tavalla suhtautuneet kirjoittajat vaikuttivat ymmärtävän ne samalla tavalla. Käsite esiintyi kirjoituksissa huomattavan usein, mikä kertoo siitä, että Neuvostoliitossa puoluejohdon tai pääsihteerin käsitteelliset innovaatiot omaksuttiin nopeasti poliittiseen kielenkäyttöön. Vuodenvaihteessa 1991–1992 sekä keväällä 1995 lehdistössä glasnost mainittiin enää harvoin, mutta suhtautuminen käsitteen sisältöön oli muuttunut yksinomaan myönteiseksi.

Koska glasnost ei enää 1990-luvun alusta lähtien ole ollut poliittinen avainkäsite, Gorbatšovin kaudella siihen liitetty tulkinnot jäivät hallitsevina elämään. Glasnost Gorbatšovin keksintönä ei kuitenkaan ole koko totuus. Käsite omaksuttiin käyttöön myös laajemmin yhteiskunnassa, jolloin sen tulkinnoissa ei enää huomioitu

Gorbatšovin vaatimusta puolueen edusta. Tiedotusvälineet, poliittiset liikkeet ja aktivistit käyttivät käsitettä omalla tavallaan. Neuvostoliiton totalitaristinen tai vielä 1980-luvulla ainakin vahvasti autoritäärinen yhteiskuntajärjestelmä ei estänyt pääsihteerin käsitteellisten innovaatioiden haastamista – toisaalta glasnostiin liitettyjä merkityksiä ei myöskään suoraan haastettu, vaan siitä vain ”unohdettiin” ajatus puolueen ja sosialismin hyväksi toimimisesta.

1990-luvulla poliittinen kieli muuttui nopeasti ja kokonaisvaltaisesti. On huomattava, että tämä muutos oli jo alkanut ennen kuin Neuvostoliitto vuoden 1991 lopussa lakkasi olemasta. Neuvostoliiton poliittinen diskurssi ei ollut muuttumaton, mutta se seurasi tiiviisti kulloisenkin johtajan käsitteellisiä avauksia. Gorbatšovin glasnost-puhe omaksuttiin nopeasti käyttöön kaikilla yhteiskunnan aloilla. Tämän tutkielman alkuperäinen oletamus siitä, että suurin muutos olisi tapahtunut vasta Neuvostoliiton hajoamisen myötä, ei siis pidä paikkaansa. Käsitteelliset muutokset olivat kokonaisvaltaisia, mutta ne olivat saaneet alkunsa jo 1980-luvun lopulla.

1990-luvun uusista käsiteinnovaatioista keskeisimpänä voidaan pitää demokratian käsitettä. Vielä Gorbatšovin puheissa se esiintyi myös muodossa demokratisaatio, johon sisältyy ajatus jatkuvasta kehityksestä ja sen hallittavuudesta. Demokratian käsitteen ajatuksellinen siirtymä ei ole niin suuri Neuvostoliiton viimeisten vuosien ajalta uuden Venäjän aikaan nähden kuin perinteisten neuvostokäsitteiden muutos: demokratia yleistyi vasta 1980-luvun lopussa, ja sisälsi jo silloin merkityksessään perinteisesti Neuvostoliiton arvomaailmasta puuttuneita ajatuksia. Demokratian käsite jäi elämään 1990-luvulla. Tämä oli mahdollista siksi, ettei käsite kantanut mukanaan neuvostopolitiikan painolastia.

Voidaan sanoa, että politiikan johdon tasolla Gorbatšov silti voitti käsitteestä käydyn kamppailun, sillä hänen jälkeensä uuden Venäjän johtajat eivät ole halunneet puhua glasnostista. Käsite on ensinnäkin liian sitoutunut neuvostopolitiikkaan ja toiseksi henkilöityy liian vahvasti Gorbatšoviin, jotta siihen liittyviä tulkintoja voisi uudistaa. Glasnostiin aiemmin liitetyt teemat – julkisuus, läpinäkyvyys, kriittisyys – säilyivät keskustelun aiheina, mutta niihin viitattiin uusilla sanoilla. 1990-luvulla yleisin käsite näiden teemojen yhteydessä oli lehdistönvapaus, vaikka se ei ollut 1980-luvun glasnostin ainoa merkitys tai edes yksiselitteisesti tärkein.

Varsinkin lännessä glasnost liitetään yhä Mihail Gorbatšoviin, johon suhtaudutaan läntisessä kulttuuripiirissä ylipäänsä positiivisemmin kuin entisen Neuvostoliiton maissa. Neuvostoliiton rajojen ulkopuolelle kantautuneet kannanotot glasnostista olivat varmasti yleensä puoluejohdon lausuntoja, mutta oletan, että oma merkityksensä on glasnostin käsitteen alkuperäiskielisyydellä. Uskon, että tästä syystä merkitykset ulkomaalaisen yleisön mielessä ovat voineet olla vielä moniulotteisempia kuin millaisia ne olivat venäjänkielisten keskuudessa. Glasnostin ja perestroikan käsitteitä ei käännetty muille kielille, vaan ne siirtyivät esimerkiksi Englantiin ja Suomeen sellaisinaan. Käännösvastineita toki ehdotettiin, mutta ne eivät vakiintuneet. Kääntämättömyydellä on varmasti osansa siinä, että glasnost ja perestroika kuvaavat läntisessä käytössä yhä tiettyä aikakautta. Mikäli käsitteet olisi omaksuttu käyttöön esimerkiksi vastineilla 'avoimuus' ja 'uudistusohjelma', niitä olisi todennäköisesti voitu käyttää myöhemmin uusissa yhteyksissä.

Sekä tutkimuskirjallisuuden että lehdistöaineiston perusteella voidaan esittää, että osittain jo 1980- ja 1990-lukujen taitteessa, mutta viimeistään vuodenvaihteessa 1991–1992 poliittisen kentän eri toimijat perustelivat näkemyksiään lehdistön- ja sananvapaudella. Näistä käsitteistä oli nopeasti tullut toimintaa oikeuttavia ilmauksia, joiden voimaa kukaan ei kiistänyt. Käsitteellisen muutoksen nopeus on selitettävissä sillä, ettei ajatuksellinen siirtymä glasnostin julkisuuskäsityksestä lehdistönvapauteen ollut valtavan suuri. Tavallaan glasnostin käsitteen laaja-alainen soveltaminen kivesi tietä lehdistönvapauden käsitteelle, joka yleistyi jo ennen neuvostojärjestelmän lopullista hajoamista.

Vaikka aiemmin julkaistussa tutkimuskirjallisuudessa on niin väitetty, glasnost ei ole täysin kadonnut kielenkäytöstä. Vielä 1990-luvulla siitä puhuttiin lehdistöaineistossa satunnaisesti kirjoitushetken ilmiöön viittaavana käsitteenä eikä vain menneisyyden politiikkaa kuvaavana käsitteenä. 2000-luvulla glasnost on selvästi rinnastettu lehdistönvapauteen, mistä voi nähdä esimerkkinä kansalaisjärjestökentän avaukset. 1980-luvun glasnostilla oli enemmän tehtäviä kuin sillä glasnostilla, jota on käytetty 2000-luvulla. Tämän tutkielman aineiston perusteella voidaan sanoa, ettei glasnostin päämerkitys vielä 1980-luvulla ollut lehdistönvapaus, vaan sitä laajempi julkisuuden, julkisen keskustelun ja läpinäkyvyyden ajatus. Kuitenkin 1990-luvun

lehdistöaineistossa aiemmin glasnostiin liitettyjä merkityksiä kutsutaan lehdistön- tai sananvapaudeksi. Vaikka tässä tutkielmassa on pyritty osoittamaan näiden käsitteiden välinen yhteys, niiden eroista ja yhtäläisyyksistä olisi hedelmällistä tehdä oma, perusteellinen tutkimuksensa. Käsillä olevan tutkielman aineiston perusteella voidaan esittää, että glasnostin käsite oli merkityksiltään lehdistönvapauden käsitettä laajempi ja elastisempi, eikä sitä nähty yksilön luovuttamattomana oikeutena.

Tämän tutkielman johtopäätökset muodostavat sillan Gorbatšovin glasnostin ja 2000-luvulla esitettyjen glasnost-viittausten välille. 1990-luvulla Boris Jeltsinin vapaus-käsitteistö syrjäytti neuvostokäsitteet, ja se omaksuttiin kielenkäyttöön nopeasti. Lehdistönvapaus, joka vielä 1990-luvun alkupuolella näyttäytyi tärkeänä teemana uuden yhteiskunnan järjestämisessä, ei kuitenkaan toteutunut käytännössä. Tästä voidaan osoittaa useita esimerkkejä, joista ilmeisimpiä ovat toimittajiin kohdistuneet salamurhat. Esitän, että lehdistönvapauden käsite tahrautui, sillä sitä käyttivät myös tahot, jotka käytännössä asettuivat itsenäisen lehdistön vastapuolelle. Kun Vladislav Listjev murhattiin, harva uskoi presidentti Jeltsinin haluun tai kykyyn saada tekijöitä vastuuseen. Näin ei myöskään tapahtunut. Valtiojohto puhui uudesta, demokraattisesta Venäjästä ja puuhasi samalla lehdistön- ja sananvapauden takaavaa lakiuudistusta, mutta käytännössä suuryritykset ostivat mediatalot, jotka muutuivat epäpoliittisiksi viihdetehtaiksi. Venäjän riippumattoman lehdistön yhteiskunnallinen rooli jäi pieneksi ja merkityksettömäksi. Puheet lehdistönvapaudesta eivät siis saaneet vastinetta todellisuudessa, jolloin pettymyksien kautta kansalaisjärjestökenttä omaksui ”uuden” käsitteen kuvaamaan ideaalitilaa. Tähän tarkoitukseen kelpasi glasnost, jonka soveltamisesta Neuvostoliiton iskulauseena oli kulunut jo tarpeeksi aikaa. Lisäksi Gorbatšov asettui tukemaan kansalaisjärjestöjä, ja näin oli luontevaa, että hänen käsiteinnovaationsa heräsi uudelleen henkiin. 2000-luvun puheenvuoroissaan Gorbatšov ei enää aseta glasnostille rajoituksia, kuten hän teki vielä pääsihteerikaudellaan, vaan pyrkii osoittamaan käsitteen läntiselle lehdistönvapauskäsitteelle rinnakkaisena.

Käsitehistoriallinen lähestymistapa voisi sopia monen muunkin kiinnostavan poliittisen avainkäsitteen tutkimukseen. Uskon, että käsitteellisiä muutoksia tutkimalla olisi mahdollista jäljittää uuden Venäjän arvovalintoja – millaisesta taustasta ovat nousseet esimerkiksi sellaiset Vladimir Putinin vaalimat käsitteelliset

innovaatiot kuten modernisaatio tai suvereeni demokratia? Uuden Venäjän käsitteet eivät ole historiattomia, vaan ne kytkeytyvät poliittisen puheen pitkään traditioon. Poliittisen käsitteistön muutos 1990-luvun alussa on kiinnostava tutkimuskohde, johon kannattaisi kiinnittää enemmän huomiota. Jäykkänä ja muuttumattomana pidetty neuvostoliittolainen poliittinen diskurssi taipui käsitteellisesti innovatiivisemmaksi pääsihteeri Gorbatšovin aikana. Näitä muutoksia voisi tarkastella myös vertailemalla keskuksen ja paikallisen tason julkisuutta. Jatkotutkimuksen kannalta myös muunlaiset vertailut voisivat tuottaa kiinnostavaa tietoa: miten glasnostiin suhtauduttiin esimerkiksi eri neuvostotasavalloissa, ja miten niiden sisällä sen aloittama keskustelu jatkui neuvostojärjestelmän hajoamisen jälkeen?

Lähteet

ALKUPERÄISLÄHTEET

Julkaistut lähteet

Puolueateriaalit

Materialy vneotšerednogo plenuma tsentralnogo komiteta KPSS. 11. marta 1985 goda. Politizdat, Moskva 1985.

XXVII Sjezd Kommunističeskoj partii Sovetskogo Sojuza. Stenografitseskij ottšet. Politizdat, Moskva 1986.

Materialy plenuma tsentralnogo komiteta KPSS. 27—28 janvarja 1987 goda. Politizdat, Moskva 1987.

Materialy plenuma tsentralnogo komiteta KPSS. 29. ijulja 1988 goda. Politizdat, Moskva, 1988.

Gorbatšov, Mihail: *NKP:n keskuskomitean poliittinen selostus Neuvostoliiton kommunistisen puolueen XXVII edustajakokoukselle 25.2.1986.* APN, Helsinki 1986.

Sanomalehdet

Moscow News, 14.3.–13.4.1988
 28.12.1991–27.1.1992
 2.3.–3.4.1995

Ogonjok, 14.3.–13.4.1988
 28.12.1991–27.1.1992
 2.3.–3.4.1995

Pravda, 14.3.–13.4.1988
28.12.1991–27.1.1992
2.3.–3.4.1995

Andrejeva, Nina: Ne mogu postupatsja printsipami. *Sovetskaja Rossija* 13.3.1988.

Aikalaiskirjallisuus

Andropov, J. V.: *Puheita ja kirjoituksia*. Weilin+Göös, Espoo 1984.

Cohen, Stephen F. – vanden Heuvel, Katrina: *Voices of Glasnost. Interviews with Gorbachev's reformers*. Norton, New York 1989.

Gorbatšov, Mihail: Dorogie družja! Teoksessa Simonov, A. K.: *Sudby glasnosti. Materialy meždunarodnoj nautšno-praktitšeskoj konferentsii "Sudby glasnosti 1986–2001. Opyt ee zaštšity 1991–2001"*. Melgir, Moskva 2001.

Gorbachev, Mikhail: Prologue. Journalism is freedom to explore. Teoksessa Nordenstreng, Kaarle – Vartanova, Elena – Zassoursky, Yassen: Russian media challenge. Kikimora publications, Helsinki 2001.

Sussman, Leonard R.: *Glasnost – how open?* Freedom House, New York 1987.

WWW-dokumentit

Konstitutsija Rossiiskoj Federatsii, luku 2, pykälä 29:
<http://www.gov.ru/main/konst/konst12.html>, viitattu 5.12.2013.

Sajt konstitutsii rossijskoj federatsii, Konstitutsija (Osnovnoj zakon) Sojuza Sovetskih Sotsialistitšeskih Respublik (prinjata na vneotšerednoj sedmoj sessii Verhnovnogo Soveta SSSR devjatogo sozyva 7 oktjabrja 1977g.):

<http://constitution.garant.ru/history/ussr->

rsfsr/1977/red_1977/5478732/chapter/1/#block_100000, viitattu 5.12.2013.

Sajt konstitutsii rossijskoj federatsii, Konstitutsija (Osnovnoj zakon) Sojuza Sovetskih Sotsialistitšeskih Respublik (utverždena postanovleniem Tšrezvytšajnogo VIII Sjezda Sovetov Sojuza Sovetskih Sotsialistitšeskih Respublik ot 5 dekabnja 1936 g.): http://constitution.garant.ru/history/ussr-rsfsr/1936/red_1936/3958676/chapter/10/#1010, viitattu 5.12.2013.

Federalnyj zakon ot 27 dekabnja 1991 goda. Rossijskaja Gazeta: <http://www.rg.ru/1991/12/27/smi-zakon.html>, viitattu 5.12.2013.

Zakon SSSR ot 12.06.1990 N 1552-1, luku 4, pykälä 28: <http://www.bestpravo.ru/sssrgn-zakony/q3o.htm>, viitattu 5.12.2013.

MUUT LÄHTEET

Kirjallisuus

Atnashev, Timur: *Transformation of the Political Speech under Perestroika. Free agency, Responsibility and Historical Necessity in the Emerging Intellectual Debates (1985–1991)*. PhD Thesis, European University Institute, Florence 2010.

Azhgikhina, Nadezhda: The Struggle for Press Freedom in Russia: Reflections of a Russian Journalist. *Europe-Asia Studies* 8:59/2007.

Brown, Archie: *Seven years that changed the world. Perestroika in perspective*. Oxford University Press, New York 2007.

Brown, Archie: *The Rise and Fall of Communism*. The Bodley Head, London 2009.

Eismont, Maria: Freedom postponed. *Index on Censorship* 38/2009.

Fedotov, Mihail: *Zakon SSSR o petšati kak juriditšeskoe tšudo*. Teoksessa Prohorova, Irina: *Opyt isutšeniija nedavnej istorii. Tom 1. Novoe literaturnoe obozrenie*, Moskva 2011.

Gorbachev, Mikhail: *Memoirs*. Doubleday, London 1996.

Gusejnov, Gazan: *D.S.P. Materialy k russkomu slovarju obšestvenno- polititšeskogo jazyka XX veka*. Tri kvadrata, Moskva 2003.

Hyrkkänen, Markku: *Aatehistorian mieli*. Vastapaino, Tampere 2002.

Hyvärinen, Matti – Kurunmäki, Jussi – Palonen, Kari – Pulkkinen, Tuija – Stenius, Henrik: *Käsitteet liikkeessä. Suomen poliittisen kulttuurin käsitehistoria*. Vastapaino, Tampere 2003.

Jurtšak, Aleksei: *Esli by Lenin byl živ, on by znal, tšto delat. Golaja žizn voždja*. Teoksessa Prohorova, Irina: *Opyt isutšeniija nedavnej istorii. Tom 1. Novoe literaturnoe obozrenie*, Moskva 2011.

Kangaspuro, Markku: *The Anatomy of Perestroika*. Teoksessa Kangaspuro, Markku – Nikula, Jouko – Stodolsky, Ivor: *Perestroika. Process and Consequences*. SKS, Helsinki 2010.

Kangaspuro, Markku – Nikula, Jouko – Stodolsky, Ivor: *Perestroika. Process and Consequences*. SKS, Helsinki 2010.

Karppinen, Antti: *Venäjän aatetta jäljittämässä*. WSOY, Helsinki 1999.

Koikkalainen, Katja: *Mediaa mittaamassa: määrälliset menetelmät venäläisen journalismin tutkimuksessa*. Teoksessa Aitamurto, Kaarina – Lassila, Jussi – Salmi, Anna-Maria – Viljanen, Elina: *Suuri ja mahtava metodologia? Lähestymistapoja Venäjän ja Itä-Euroopan tutkimukseen*. Edita, Helsinki 2010.

Kurunmäki, Jussi: *Käsitehistoria. Näkökulma historian poliittisuuteen ja poliittisen*

kielen historiallisuuteen. *Politiikka* 2:43, 2001.

Lovell, Stephen: *Ogonek: The Crisis of a Genre. Europe-Asia Studies*, 6:48/1996.

McNair, Brian: *Glasnost, Perestroika and the Soviet Media*. Routledge, London 1991.

Mihailovskaja, Jekaterina: Polititšeskie slova kak veštši, ili opyt tštenija odnoj stenogrammy. Teoksessa Prohorova, Irina: *Opyt isutšeniya nedavnej istorii. Tom 1. Novoe literaturnoe obozrenie*, Moskva 2011.

Nordenstreng, Kaarle – Pietiläinen, Jukka: *Media as a Mirror of Change*. Teoksessa Huttunen, Tomi – Ylikangas Mikko: *Witnessing Change in Contemporary Russia*. Kikimora Publications, Helsinki 2010.

O'Connor, Kevin: *Intellectuals and Apparatchiks. Russian Nationalism and the Gorbachev Revolution*. Lexington Books, Oxford 2006.

Oushankine, Serguei Alex: The Terrifying Mimicry of Samizdat. *Public Culture* 2:13/2001.

Paasilinna, Reino: *Glasnost. Mediapommi Neuvostoliitossa 1985–1991*. Akateeminen väitöskirja, Tampereen yliopisto, Tampere 1995.

Pelikh, Elena A.: New Concepts and Words in Post-Soviet Russia. *Collegium Antropologicum* 1:28/2004.

Petrov, Kristian: *Tillbaka till framtiden. Modernitet, postmodernitet och generationsidentitet i Gorbačevs glasnost' och perestrojka*. Södertörns högskola, Huddinge 2006.

Pietiläinen, Jukka: Venäjän muuttuvat mediamarkkinat. *Idäntutkimus* 2/2011.

Price, Monroe: Law, Force, and the Russian Media. *Cardozo Arts & Entertainment*

13/1995.

Rešetnikov, Oleg: Neformalnye objedinenija v SSSR v gody perestrojki. *Vlast* 11/2009.

Ries, Nancy: *Russian talk. Culture and conversation during perestroika*. Cornell university press, Ithaca & London 1997.

Ruutu, Katja: Future, Past and Present in Russian Constitutional Politics: Russian constitutions in a Conceptual-Historical Perspective. *Review of Central and East European Law*, 35/2010 (Ruutu 2010a).

Ruutu, Katja: The main concepts and actors of perestroika. Teoksessa Kangaspuro, Markku – Nikula, Jouko – Stodolsky, Ivor: *Perestroika. Process and Consequences*. SKS, Helsinki 2010 (Ruutu 2010b).

Ryazanova-Clarke, Larissa – Wade, Terence: *Russian language today*. Routledge, New York 1999.

Saari, Sinikukka: *Kolmas kori kumossa. Euroopan turvallisuus- ja yhteistyökokous ja Neuvostoliiton ihmisoikeuskannat 1975–1990*. Poliittisen historian pro gradu - tutkielma, Helsingin yliopisto, Helsinki 2002.

Sheftelevich, Yelena: The State of the Media Law in the Russian Federation: A Difficult past, An Interesting Present, An Uncertain Future. *Touro International Law Review* 12/2009.

Simons, Greg – Strovsky, Dmitri: Censorship in Contemporary Russian Journalism in the Age of the War Against Terrorism. A Historical Perspective. *European Journal of Communication* 2:21/2006.

Skinner, Quentin: Language and Political Change. Teoksessa Ball, Terence – Farr, James – Hanson, Russell L.: *Political Innovation and Conceptual Change*. Cambridge University Press, Cambridge 1989.

Skinner, Quentin: Some problems in the analysis of political thought and action.
Teoksessa Tully, James: *Meaning and Context. Quentin Skinner and his Critics*.
Princeton University Press, Princeton & New Jersey 1988.

Talbott, Strobe: Foreword. Teoksessa Schecter, Jerrold L. – Luchkov, Vyacheslav V.:
Khrushchev Remembers. The Glasnost Tapes. Little, Brown and Company, London
1990.

Tret'iakov, Vitalii: A Leap to the Realm of Freedom. A Brief Essay on the Most
Recent Period in the History of Contemporary Russian Journalism. *Russian Social
Science Review*, 1:43/2005.

Urban, Michael (with Vyacheslav Igrunov and Sergei Mitrokhin): *The rebirth of
politics in Russia*. Cambridge university press, Cambridge 1997.

Vartanova, Elena: Media structures. Changed and unchanged. Teoksessa
Nordenstreng, Kaarle – Vartanova, Elena – Zassoursky, Yassen: *Russian media
challenge*. Kikimora publications, Helsinki 2001.

Velitško, S. A.: Perestrojka v SSSR (1985–1991 gg.) v otetšestvennoj i zarubežnoj
istoriografii. *Izvestija Tomskogo politehnišeskogo universtiteta* 1/2005.

Zaključitelnyj akt. *Pravda* 214/1975.

Zassoursky, Ivan: Media and Power. Russia in the Nineties. Teoksessa Nordenstreng,
Kaarle – Vartanova, Elena – Zassoursky, Yassen: *Russian Media Challenge*.
Kikimora publications, Helsinki 2001.

Verkkojulkaisut

Bolshaja sovetskaja entsiklopedija, Pravda (izdatelstvo): <http://bse.sci-lib.com/article092179.html>, viitattu 16.11.2013.

Bolshaja sovetskaja entsiklopedija, Ogonjok: <http://bse.sci-lib.com/article083635.html>, viitattu 16.11.2013.

Glasnost Defence Foundation: http://www.gdf.ru/attacks_on_journalists ja http://www.gdf.ru/murdered_journalists/list/2013, viitattu 14.11.2013.

Glasnost Defence Foundation: <http://www.gdf.ru/map/list/2010>, viitattu 4.9.2013.

Project on Political Transformation and the Electoral Process in Post-Communist Europe, University of Essex:
<http://www2.essex.ac.uk/elect/database/indexElections.asp?country=RUSSIA&election=ru96presidential>, viitattu 16.11.2013.